

Stajališta zajednice o sprječavanju nasilnog ekstremizma

Pouke sa Zapadnog Balkana

Engjellushe Morina, Beatrix Austin,
Tim Jan Roetman & Véronique Dudouet

Izvještaj

O ovom izvještaju

Ovaj komparativni konsolidirani izvještaj, koji se temelji na četiri studije slučaja koje pokrivaju Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Kosovo i Makedoniju, izrađen je u okviru participatornog istraživačkog projekta nazvanog „Prilike za sprječavanje nasilnog ekstremizma na Zapadnom Balkanu“. Zajedno sa četiri lokalna istraživačka partnera, ispitivali smo zašto u nekim zajednicama ima mnogo pojedinaca koje inspirira Islamska država (IS) ili koji se pridružuju njoj ili sličnim ekstremističkim grupama, dok druge zajednice pokazuju veću otpornost na tu istu pojavu. Projektom su bile obuhvaćene i aktivnosti prikupljanja podataka od relevantnih aktera neophodnih za formuliranje politika, u zemlji i na međunarodnom novu, kao i lokalne inicijative za pokretanje dijaloga, u saradnji sa lokalnim akterima i pogođenim zajednicama, da bi se ispitale i razvijale strategije za sprječavanje nasilne radikalizacije na Zapadnom Balkanu u kontekstu nalaza ovog istraživanja.

O autorima

Engjellushe Morina radi na programu istraživanja transformacije sukoba (CTR) u fondaciji Berghof. Razvila je i s kolegama vodila kolaborativni istraživački projekat o prilikama za sprječavanje nasilnog ekstremizma na Zapadnom Balkanu. Vodila je različite projekte u okviru CRT programa i programa za podršku medijaciji i dijalogu. Nedavno je rukovodila projektom 1.5 Track Dialogue u Makedoniji. Engjellushe ima preko šesnaest godina praktičnog i istraživačkog radnog iskustva na Kosovu i u regiji Balkana, ali u Ujedinjenom Kraljevstvu, Egiptu, Italiji, Ukrajini i Kirgistanu. Engjellushe je studije završila na UCL-u (London), Univerzitetu u Oxfordu (Somerville College) i Školi za upravljanje Hertie, Berlin.

Beatrix Austin je privremena direktorica programa za CTR tim Fondacije Berghof (april-oktobar 2019). Članica je uredničkog tima Priručnika za transformaciju sukoba Fondacije Berghof, vodi brojne druge publikacijske projekte i bila je uključena u kolaborativni istraživački projekat o prilikama za sprječavanje nasilnog ekstremizma na Zapadnom Balkanu. Kao istraživačicu, zanima je povezivanje teorije i prakse u transformaciji sukoba, kao i pitanja suočavanja sa prošlošću. Završila je magisterij iz javne uprave (Univerzitet Harvard) i diplomski iz političkih nauka na Slobodnom univerzitetu u Berlinu.

Tim Jan Roetman je projektni službenik na CTR programu Fondacije Berghof. Tim Jan trenutno radi na projektu koji se bavi članicama nedržavnih oružanih grupa u mirovnim pregovorima i poslijeratnom liderstvu. Tim Jan ima iskustva u provođenju razvojnih projekata o obrazovanju i pomirenju u Francuskoj i na Zapadnom Balkanu. Magistrirao je u oblasti Studija sukoba i razvoja na Sciences Po Lille, Francuska.

Véronique Dudouet je direktorica programa za CTR u Fondaciji Berghof. Koordinira različite kolaborativne istraživačke projekte na temu uloge nedržavnih oružanih grupa, društvenih pokreta i međunarodnih aktera u procesima transformacije sukoba. Također se aktivno bavi konsultantskim istraživanjima, savjetovanjem oko politika, peer-to-peer savjetovanjem i obukama za i zajedno sa relevantnim akterima sukoba i izgradnje mira. Objavila je dva zbornika i niz publikacija na temu transformacije sukoba i nenasilnog otpora. Magistrirala je i doktorirala na temu rješavanja sukoba na Univerzitetu Bradford, UK.

Zahvale

Autori se zahvaljuju lokalnim istraživačkim timovima, članovima savjetodavnog odbora i kolegama u Fondaciji Berghof, koji su svi svojim kritičkim konstruktivnim povratnim informacijama osnažili ovaj izvještaj. Posebna zahvala ide Stini Lundström, koja je bila članica projektnog upravljačkog tima u Fondaciji Berghof u značajnim dijelovima projekta, i Marie Migeon, koja je pružala izvrsnu podršku tokom istraživanja i provjeravanja činjenica.

Lektura: Hillary Crowe

Prelom: Astrid Fischer

Projekat i izvještaji omogućeni su finansiranjem njemačkog Saveznog ministarstva vanjskih poslova.

Auswärtiges Amt

© 2019 Berghof Foundation Operations GmbH. All rights reserved.

Uputa za citiranje: Engjellushe Morina, Beatrix Austin, Tim Jan Roetman & Véronique Dudouet 2019. Community Perspectives on Preventing Violent Extremism: Lessons learned from the Western Balkans. Research Report. Berlin: Berghof Foundation.

Dostupno na internetu: <<http://image.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Papers/>>. Datum prve objave: 17/04/2019

Izjava o odricanju od odgovornosti

Mišljenja izražen u ovoj publikaciji pripadaju autorima i ne odražavaju nužno stajališta i mišljenja Fondacije Berghof ili njenih partnera.

ISBN 978-3-941514-38-6

Berghof Foundation

www.berghof-foundation.org
order@berghof-foundation.org
Twitter: @BerghofFnd
Facebook: BerghofFoundation

Sadržaj

Skraćenice	I
Sažetak	1
1 Uvod	2
1.1 Opće informacije i obrazloženje	2
1.2 Metodologija	7
1.3 Struktura izvještaja	10
2 Religijski kontekst i zajedničke historijske nedaće	11
3 Pogođene zajednice: faktori i akteri koji pogoduju porastu nasilnog ekstremizma	14
3.1 Mapiranje pogođenih zajednica: indikatori i kriteriji za odabir	14
3.2 Faktori koji pogoduju plodnom tlu za nasilni ekstremizam	15
3.1.1 Društvena polarizacija i razjedinjenost	16
3.1.2 Nefunkcionalne institucije	19
3.1.3 Osjećaj marginalizacije	21
3.2 Akteri u pogođenim zajednicama: oni koji traže prilike, oni koji omogućavaju, čuvari, mete	22
3.2.1 Vjerski nedržavni akteri i egzogeni uticaji	23
3.2.2 Društvene mreže koje potpiruju probleme i nova vjera	24
3.2.3 Liderstvo u zajednici	25
3.2.4 Dodatni akteri koji imaju funkciju omogućavanja ili čuvanja	26
3.4 Zaključna razmatranja	28
4 Nepogođene zajednice: faktori i akteri koji sprječavaju porast nasilnog ekstremizma	29
4.1 Mapiranje nepogođenih zajednica	29
4.2 Faktori i akteri koji potpomažu sprječavanje nasilnog ekstremizma	31
4.2.1 Društvena kohezija i multikulturalizam	31
4.2.2 Građanski angažman kroz vitalno civilno društvo	31
4.2.3 Snažan osjećaj obavezujućeg (nacionalnog) identiteta	32
4.2.4 Kvalitet vjerskog obrazovanja	33
4.2.5 Liderstvo i koordinacija među lokalnim vjerskim institucijama i državnim zvaničnicima	34
4.2.6 “Slučajno” nepogođene? Lokalne specifičnosti i historijsko nasljeđe	35
4.3 Zaključna razmatranja	37
5 Programiranje u oblasti PVE: relevantnost programa i veze s aktivnostima na izgradnji mira	38
5.1 Programiranje u oblasti PVE i njegova percipirana relevantnost	38
5.1.1 Mapiranje postojećih PVE inicijativa	38
5.1.2 Procjena relevantnosti PVE inicijativa	41
5.2 Veze između PVE programa i izgradnje mira, pomirenja i društvene kohezije	43
6 Otpornost zajednice: Finalna razmatranja i područja za dalja istraživanja	46
6.1 Otpornost zajednice: pronalaženje smisla u nejasnom koncepta	46
6.2 Pokretači otpornosti zajednice: sinteza nalaza studija slučaja	48
7 Preporuke: Ulazne tačke za bolje programiranje u oblasti PVE	52
8 Reference i dodatna literatura	55

Skraćenice

BiH	Bosna i Hercegovina
BIK	Bashkësia Islame e Kosoves, Islamska asocijacija Kosova
BJRM	Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija
BPK	Bosansko-podrinjski kanton (Bosna i Hercegovina)
C/PVE	Suzbijanje/sprječavanje nasilnog ekstremizma
EU	Evropska unija
FF/FTF	Strani borci/strani terorističku borci
GCERF	Globalni fond za uključenost i otpornost zajednice
GDP	Bruto domaći proizvod
GLTF	Globalni forum za borbu protiv terorizma
ILO	Međunarodna organizacija rada
IOM	Međunarodna organizacija za migracije
IS/ISIL/ISIS	Islamska država/Islamska država u Iraku i Levantu/Islamska država u Iraku i Siriji
IVZ	Islamska vjerska zajednica (Makedonija)
IZ	Islamska zajednica (Bosna i Hercegovina)
MENA	Bliski istok i Sjeverna Afrika
MUP	Ministarstvo unutrašnjih poslova (Kosovo)
MZA	Muslimanska zajednica Albanije
NATO	Organizacija Sjevernoatlantskog ugovora
NVO	nevladine organizacije
OSD	Organizacije civilnog društva
OOS	Ohridski okvirni sporazum
OSCE	Organizacija za evropsku sigurnost i saradnju
OVK	Oslobodilačka vojska Kosova
P/CVERLT	Sprječavanje/suzbijanje nasilnog ekstremizma i radikalizacije koji vode ka terorizmu (OSCE)
SAD	Sjedinjene Američke Države
SDG	Ciljevi održivog razvoja
UN	Ujedinjene nacije
UNDP	Razvojni program Ujedinjenih nacija
USAID	Američka agencija za međunarodni razvoj
VE	nasilni ekstremizam
VEO	nasilne ekstremističke organizacije
ZB	Zapadni Balkan
ZDK	Zeničko-dobojski kanton (Bosna i Hercegovina)

Sažetak

Istraživač sa Zapadnog Balkana u proteklim godinama sve više interesa pokazuju za pojavu nasilnog ekstremizma (VE), posebno od kada je regija došla pod međunarodnu pažnju zbog svoje pozicije najvećeg evropskog izvoznika dobrovoljaca po glavi stanovnika koji se bore za radikalne i ekstremističke oružane organizacije. Njihovi nalazi i preporuke za politike korišteni su za brojne državne strategije i oblikovali su pravne mjere za suzbijanje ili sprječavanje nasilnog ekstremizma (C/PVE). Do sada se većina C/PVE intervencija svodila na sigurnosne pristupe odozgo prema dolje, uz malo učešća zajednice. Istraživači nisu pronašli specifične ulazne tačke za komplementarne intervencije kojima bi se centralne institucije povezale sa lokalnim akterima kao što su škole i vjerske zajednice, da bi na vrijeme detektirali radikalizaciju koja vodi ka nasilnom ekstremizmu i ponudili preventivne mjere kojima bi se ojačala otpornost na nivou zajednice.

Ovaj komparativni izvještaj predstavlja uvide iz kolaborativnog istraživačkog projekta, koji je kombiniran sa inicijativama za dijaloge u zajednicama, provedenog 2017/18. u četiri države Zapadnog Balkana: Albanija, Bosna i Hercegovina, Kosovo i Makedonija. Nesumnjivo, ove četiri države obuhvaćene studijom imaju mnogo sličnosti ukorijenjenih u zajedničkim historijskim nedaćama, ali i povezanih sa neuspješnim ekonomijama, lošim upravljanjem i administrativnom nefunkcionalnošću, nacionalnim i etničkim tenzijama i neriješenim identitarnim pitanjima. Ovaj istraživački projekat bavio se mezo-nivoom i nastojali su se utvrditi faktori ranjivosti i otpornosti zajednica na nasilni ekstremizam, kao i formulirati i testirati preporuke koje su izvučene iz izgradnje mira za djelotvorno sprječavanje nasilnog ekstremizma (PVE). Da bi utvrdili i shvatili zbog čega zajednice mogu biti otporne na nasilni ekstremizam, istraživači su analizirali karakteristike zajednica u datom socioekonomskom, ideološkom i političkom kontekstu. Pogodene i nepogodene zajednice bile su glavna 'meta' istraživanja koje je imalo cilj da ispita i utvrdi šta je to zbog čega se određena zajednica izdvaja po svojoj sposobnosti (slučajnoj ili izabranoj) da spriječi ili pruži otpor prijetnjama nasilnog ekstremizma ili uticajima ideoloških i/ili fizičkih oblika nasilnog ekstremizma. Brzo je postalo jasno da zajednice nisu potpuno pogodene ni potpuno nepogodene – nepogođena zajednica i dalje može dijeliti iste osobine 'plodnog tla' kao i pogodođena zajednica, a pogodođena zajednica i dalje može pokazivati određene odlike otporne zajednice.

Istraživanjem se također ispitala kompleksnost primjene koncepta otpornosti zajednice na studiju o nasilnom ekstremizmu i utvrđena su tri faktora koji povećavaju tu otpornost – svijest, akcija i stav. Nadalje, istraživački timovi su ispitivali vezu između programiranja PVE i izgradnje mira, pomirenja i društvene kohezije te su utvrdili da pristup PVE istraživanju kroz prizmu izgradnje mira također implicira potrebu za ulaganjem u alate za sistemsku analizu sukoba koji bi bili specifično prilagođeni transformaciji nasilnog ekstremizma. Potreba za detaljnijom i kontekstualnom analizom načina na koji se pokretači sukoba i nasilja povezuju sa pokretačima nasilnog ekstremizma i srodnih oblasti otpornosti postala je očigledna tokom istraživanja.

Na kraju, ovaj komparativni izvještaj sadrži i niz preporuka za lokalne i nacionalne donosiocel politika i za međunarodnu zajednicu koja je već uključena u istraživanje i podržavanje sprječavanja nasilnog ekstremizma na Balkanu i šire.

1 Uvod

Države Zapadnog Balkana predmet su međunarodne pažnje u proteklim godinama zbog svoje pozicije glavnog evropskog izvoznika dobrovoljaca po glavi stanovnika za selefijske džihadističke organizacije poput ISIS-a i Jabhat Fatah al-Shama (ranije poznatog kao Jabhal al-Nusra).¹ Stoga su regionalni istraživači počeli pokazivati sve veći interes za ovu pojavu, posebno u državama koje su njom najviše pogođene, poput Bosne i Hercegovine i Kosova, ali sve više i u Makedoniji i Albaniji. Dosadašnji nalazi i preporuke za politike korišteni su za brojne državne strategije i oblikovali su pravne mjere za suzbijanje ili sprječavanje nasilnog ekstremizma (C/PVE).

Ipak, razlozi zbog koji su neke zajednice podložnije od drugih na pozive ISIS-a ili s Al Kaidom povezanih grupa u regiji koja nije poznata kao naročito sklona religijskim ekstremističkim tendencijama – u poređenju sa konzervativnim državama poput Saudijske Arabije – nisu dovoljno istraživani. Kako se većina dosadašnjih C/PVE intervencija svodila na sigurnosne pristupe odozgo prema dolje, uz malo učešća zajednice, potrebno je istražiti ulazne tačke za komplementarne intervencije kojima bi se centralne institucije povezale sa lokalnim akterima kao što su škole i vjerske zajednice, da bi na vrijeme detektirali radikalizaciju i ponudili preventivne mjere kojima bi se ojačala otpornost zajednice. Ovaj izvještaj predstavlja i sažima komparativne uvide iz kolaborativnog istraživačkog projekta koji je proveden 2017/18. u četiri države Zapadnog Balkana: Albanija, Bosna i Hercegovina, Kosovo i Makedonija. Projektni tim se sastojao od istraživača iz Fondacije Berghof u Berlinu, Instituta za demokratiju i medijaciju u Albaniji, Atlantske inicijative u Bosni i Hercegovini, Kosovskog centra za sigurnosne studije na Kosovu i organizacije Democracy Lab u Makedoniji. Projekat je finansiralo njemačko Savezno ministarstvo vanjskih poslova a cilj je bio utvrditi faktore ranjivosti i otpornosti zajednica na nasilni ekstremizam te formulirati i testirati preporuke za djelotvorne programe sprječavanja nasilnog ekstremizma (PVE) na Zapadnom Balkanu i šire.² Svrha ovog uvodnog dijela je da se predstavje definicije i da pregled literature o glavnim konceptima koji se u izvještaju koriste, kao i da se opiše metodologija primijenjena u istraživačkom procesu.

1.1 Opće informacije i obrazloženje

Raščlanjivanje pojave i etikete nasilnog ekstremizma

Usprkos popularnosti nastajuće discipline suzbijanja/sprječavanja nasilnog ekstremizma, ključni koncepti i terminologija su problematični jer su često normativno opterećeni, konceptualno manjkavi i empirijski neprecizni. Za potrebe ovog izvještaja, svjesno biramo da koristimo terminologiju nasilnog ekstremizma da bismo istraživačku zajednicu i kreatora politika u oblasti PVE angažirali 'iznutra', iako smo svjesni njenih ograničenja.

Ekstremizam se ovdje razumijeva kao svaka ideologija koja se protivi temeljnim vrijednostima i principima određenog društva. “U kontekstu liberalnih demokratija, ovo se može primijeniti na svaku ideologiju koja zagovara rasnu ili vjersku nadmoć i/ili se protivi temeljnim principima demokratije i univerzalnih ljudskih prava” (Neumann 2010). Većina autora razlikuje politički od vjerskog ekstremizma: “Politički ekstremizam (krajnja ljevica ili krajnja desnica) odnosi se na mišljenja i ponašanja ljudi koji favoriziraju ekstremne političke promjene, dok se vjerski ekstremizam odnosi na pretjerivanje u tumačenju vjerskih tekstova i u prakticiranju vjere” (Aroua 2018, 5). Iako ekstremisti nužno ne posežu za nasiljem (ibid., 9), fraza nasilni **ekstremizam** koristi se u kontekstima u kojima ekstremističke svjetonazore prati opravdavanje i upotreba ekstremnog nasilja (poput zločina) nad onim osobama koje ne dijele

¹ Većina procjena ukazuje da je broj stranih boraca koji su do 2014. godine sa Zapadnog Balkana otišli za Siriju i Irak oko 900, što je manje od broja stranih boraca koji dolaze iz država kao što je Francuska (The Soufan Group 2015). “Značaj ovog broja postaje očigledan u kontekstu *zbornog* stanovništva ovih malih država koje broji manje od devetnaest miliona. Stope mobilizacije u odnosu na veličinu stanovništva—posebno na Kosovu, ali i u Bosni i Hercegovini i Makedoniji—su značajno veće nego u državama zapadne Evrope koje su najviše pogođene ovom pojavom.” (Shtuni 2016, 2).

² Pored unutar-regionalne razmjene, projektom je obuhvaćena i među-regionalna dimenzija jer su uključeni stručnjaci sa Zapadnog Balkana, iz MENA regije i Zapadne Evrope da bi se s njima razmijenili uvidi i pouke na nivou politika o sprječavanju nasilnog ekstremizma kroz otpornost zajednice. Održane su dvije međuregionalne radionice u Berlinu, u maju 2018. i u februaru 2019. godine.

isto uvjerenje ili ideologiju. Nasilni ekstremizam mogu izražavati pojedinci ili grupe putem govora ili medijskih napisa, vršenjem izoliranih činova nasilja u ime ekstremističkih ideologija, ili fizičkim pridruživanjem nasilnim grupama.

Iako se nasilni ekstremizam može povezati sa bilo kojom političkom ili vjerskom ideologijom, termin se obično izjednačava sa vjerski inspiriranim, a posebno islamistički zasnovanim, nedržavnim nasiljem. Na neki način, ovo istraživanje upada u tu istu zamku jer se njime poseban fokus usmjerava na obrasce kroz koje pojedinci postaju radikalizirani da prihvate selefijski/vehabijski inspirirane islamističke ideologije i da se priključe džihadističkim organizacijama kao strani borci u Iraku i Siriji. Međutim, kroz cijeli istraživački proces, eksplicitno smo prepoznavali i nastojali razotkriti međusobne interakcije između islamističkog nasilnog ekstremizma i drugih oblika političkog (npr. krajnje desnog, nacionalističkog) ekstremizma, što doprinosi njihovoj recipročnoj radikalizaciji.³ Iz ugla izgradnje mira, posebno je važno istaći povezanosti između pojave ‘stranih boraca’ i međugrupnog nasljeđa sukoba koji je potiče. Kako navode Holmer i Bauman (2018a, 18), “*nasilne ekstremističke grupe često svoje agende stavljaju u spregu sa postojećom dinamikom sukoba i traže utočište i priliku u sredinama sa lošim upravljanjem i sklonom sukobu. Da bi se shvatili uzroci i dinamika koja omogućava takvim grupama da rastu, potrebno je pristupiti problematici kroz analizu sukoba i imati na raspolaganju relevantne alate za analizu sukoba. Alate za makro-nivo kojima se istražuju nasilne ekstremističke organizacije a ne uzima u obzir njihov odnos sa drugim konfliktnim dinamikama prati rizik da će doprinijeti usko koncipiranim C/PVE intervencijama koje ne prave uticaj i nemaju održivost*”.

Pokretački faktori za nasilni ekstremizam

Najpopularniji pristup izučavanju pojave nasilnog ekstremizma do sada je da se uzroci i pokretački faktori grupiraju u dvije glavne kategorije: 1) *potisni faktori*, odnosno strukturalni uslovi (npr. siromaštvo, nepravda, nedostatak pristupa političkim procesima ili pravdi, dugotrajni sukob), i 2) *privlačni faktori*, odnosno direktni pokretački kao što je ideološka opredijeljenost ili finansijske i društvene prednosti pridruživanja nasilnoj grupi.

Na mikro-nivou, trenutna istraživačka agenda u oblasti nasilnog ekstremizma često je usmjerena na pojedinačne osobine radikalizirane omladine, na primjer, ispituje se uloga kognitivnih sklonosti na formiranje neprilagođenih, visoko rizičnih načina razmišljanja (Allan et al. 2015; Dandurand 2015). Također ima mnogo objašnjenja na makro-nivou za strukturalne uzroke nasilnog ekstremizma. Najčešće navodeni uzorci nasilnog ekstremizma uključuju političku opresiju, socijalnu isključenost, državnu represiju, relativnu neimaštinu, siromaštvo i globalizaciju (Sandbrook/Romano 2004; Berko/Erez 2007; Dandurand 2015; Desta 2016). Ova strukturalna objašnjenja označila su pomak sa pripisivanja nasilnog ekstremizma isključivo ili primarno vjerskim uvjerenjima. Naučnici također naglašavaju ulogu formacije identiteta kao pokretačke snage za procese radikalizacije (Bibliotheca Alexandrina 2006; Schmitt 2017; Search for Common Ground 2017) i utvrđuju i druge pokretače kao što su rodne uloge i čast (Atran 2006). Istražuje se i uloga obrazovanja, u kojem nefunkcionalni sistemi pojedince ostavljaju bez sposobnosti da se kritički odnose prema informacijama koje im se predstavljaju – posebice među manjinskim populacijama. Nepostojanje odgovarajućeg vjerskog obrazovanja može dodatno potaknuti osobe da potraže pojednostavljenu ‘istinu’ – da prihvate vjersku indoktrinaciju o islamu (ili o drugim sistemima vjerovanja) – čime se stvara prostor za ekstremističke narative.

Takva objašnjenja sa više uzroka i na više nivoa zaista su primjenjiva na Zapadni Balkan gdje slabe političke i ekonomske institucije proizvode sve veću ozlojeđenost različitih zajednica zbog nepostojanja društvenih perspektiva i neispunjenog obećanja evropskih integracija. Slabe institucije su također proizvele očiglednu nesposobnost vlada da pruže socijalne usluge i osnovnu sigurnost običnim građanima, što je zauzvrat uzrokovalo široko rasprostranjen osjećaj nezadovoljstva, nepovjerenja i ranjivosti koje su dovele do smanjenja legitimnosti vlada. Nepovjerenje prema državi i zvaničnim vjerskim institucijama, zajedno sa nepostojanjem snažnih veza u zajednici i osjećaja pripadanja, dovodi do toga da su pojedinci podložni osjećanjima nepravde, diskriminacije i dehumanizacije koji su bliski kontekstu ‘civilizacijskog očaja’ (Benhabib 2015) koji se razvija godinama, ako ne decenijama. Identitet, odnosno nedostatak jasnog identiteta, također je problem u mnogim zemljama Zapadnog Balkana. Historijski kontekst regije izobličen je međuetničkim sukobima i problemima političkih i socijalnih nejednakosti koji su skloni sukobljavajućim identitetima i proizvode zamagljena poimanja, na primjer, koncepta maskuliniteta i feminiteta. Nepostojanje vjerodostojnih vjerskih institucija u nekim od ovih zajednica te pojava drugih

³ U ovom izvještaju, korištenje pojmova kao što su “kumulativni” ekstremizam i “recipročna” radikalizacija ukazuje na opservaciju da se trenutna politička polarizacija ne dešava u vakuumu već je najčešće odgovor na djelovanja i diskurs druge grupe. Od velikog su značaja za javnu debatu u kojoj se i dalje može čuti da su radikalizam i ekstremizam neodvojive karakteristike određene religije, odnosno Islama.

samoproklamiranih vjerskih vođa i neformalnih ustanova (poput paradžemata u Bosni i Hercegovini i tekfirizma na Kosovu i u Makedoniji) pojačali su problem.

Postojeća istraživačka literatura o nasilnom ekstremizmu je ogromna i obuhvata niz disciplina, od sigurnosnih studija i studija terorizma do političkih nauka, obrazovanja, psihologije, kriminalistike, bihevioralnih nauka, neuronauke, socijalne psihologije, istraživanja mira i sukoba i razvojnih studija. To predstavlja poseban izazov kada se formuliraju preporuke za politike usmjerene na suzbijanje i sprječavanje nasilnog ekstremizma koje odgovaraju svih ovim disciplinarnim uvidima, posebno zbog toga što nasilni ekstremizam sve više postaje globalna pojava i kao takva zahtijeva pristup koji je komparativan i prilagođen svakom pojedinačnom slučaju, kao i regionalni fokus.

Od suzbijanja nasilnog ekstremizma do njegovog sprječavanja: pristup izgradnje mira⁴

Na početku su se pristupi politici usmjerenoj na pojavu nasilnog ekstremizma pretežno vodili kroz prizmu restriktivne sigurnosne tvrde sile, sa fokusom na CVE inicijative kojima su se sprječavali regrutacijski napori nasilnih ekstremista. Koncept CVE nastaje u sve opsežnijim protu-terorističkim aktivnostima SAD-a koje su uslijedile nakon napada 11. septembra. Sredinom 2000-ih, shvatajući da upotreba sile nije bila uspješna reakcija na faktore koji uzrokuju terorizam, vlada SAD-a je istražila nove strategije za rješavanje uzroka i temeljnih uslova nasilne radikalizacije (Heydemann 2014; Desta 2016). Termin 'CVE' je sam relativno nedavno nastao, ali je brzo postao institucionaliziran, na primjer, kroz Radnu grupu za CVE Globalnog foruma za borbu protiv terorizma, Globalni fond za uključenost i otpornost zajednice (GCERF), Hedayah (Međunarodni centar izvrsnosti za borbu protiv nasilnog ekstremizma), kao i u brojnim nacionalnim birokratijama. Godine 2014, Vijeće sigurnosti UN-a usvojilo je terminologiju CVE-a po prvi put u jednoj rezoluciji kao dio svog odgovora na pojavu stranih terorističkih boraca (FTF) koji su se dobrovoljno pridruživali Islamskoj državi Iraka i Levanta (ISIL) u Siriji i Iraku.

Za neke aktere, CVE napori predstavljaju pokušaj sigurnosnih agencija da prikupe obavještajne podatke i informacije; za druge, CVE podrazumijeva širi raspon preventivnog djelovanja, što uključuje inicijative socijalnih radnika, edukatora i razvojnih aktera koje tradicionalni sigurnosni akteri nužno ne smatraju povezanim sa borbom protiv terorizma. Nasser-Edine et al. (2011) dijele CVE strategije na strategije tvrde sile i meke sile. Ove prve se nadalje dijele na ofanzivne strategije (vojska, policija, zakonodavstvo) i defanzivne strategije (obavještajni podaci, zaštita infrastrukture, krizno planiranje i sigurnost granica). Strategije meke sile uključuju ideološke, komunikacijske, političke i socijalne pristupe. Strategije tvrde sile, kada se uzmu zasebno, slične su klasičnim protuterorističkim akcijama. Glavna odlika koja razlikuje CVE od protuterorizma je dodatna vrijednost strategija meke sile.

Sa preorijentiranjem CVE sa agendi tvrde sile na pristupe meke sile koje vodi civilno društvo (ili vodi zajednički sa drugima) i koji temu smatraju društvenim kao i (možda i više nego) sigurnosnim pitanjem, UN je uveo koncept sprječavanja nasilnog ekstremizma, čime je usvojen fokus koji ide više odozdo prema gore. Od tada su i drugi akteri počeli slijediti i integrirati UN-ov pristup u svoje smjernice i politike, u težnji da provode strategije koje se odnose na 'cijelu vladu' (Desta 2016). Stoga su se pristupi C/PVE-u u proteklih godinama donekle pomakli u pravcu razvoja, izgradnje mira i transformacije sukoba usmjeravajući se na promoviranje ravnopravnosti, uključenost i načine na koje se vlast ostvaruje i resursi dijele (Boutellis/Mahmoud 2017).

Danas, PVE predstavlja oblast teorije i prakse koja redovno prelazi disciplinarne granice i primjenjuje mnoštvo metodologija i koncepata. Kako studije obično imaju visoko specijaliziran pogleda na temu, postoji potreba u ovoj oblasti za usporedbama različitih tema, kao i država i regija. Takvi pristupi obećavaju vrijedne uvide u ono što djeluje i ono što ne djeluje, posebno zbog toga što je iznimno malo literature na engleskom jeziku koja dolazi iz pogođenih područja. Iako pokretači nasilnog ekstremizma zaista mogu biti specifični za određeni kontekst, vjerovatno je da je ono zbog čega su zajednice otporne na takve uticaje primjenjivo pod različitim okolnostima (Douglass/Rondeaux 2017).

Do sada se reakcija na suzbijanje i sprječavanje pojave nasilnog ekstremizam u četiri odabrane države Zapadnog Balkana sastojala od usvajanja novog zakonodavstva koje se uglavnom odnosilo na finansiranje terorističkih aktivnosti i izmjena krivičnih zakona da bi se kriminaliziralo učešće u stranim ratištima. Ovi koraci su poduzeti nakon usvajanja Rezolucije 2178 UN-a i kao dalji poticaji u procesima pristupanja EU i NATO-u. U Albaniji, vlada je izmijenila krivični zakon da bi se omogućilo fleksibilnije tumačenje terorističkih aktivnosti i nametnule strože kazne za počinitelje. Vlada je također odobrila nacionalnu Strategiju borbe protiv nasilnog ekstremizma i prateći Akcioni plan (Krivični zakon Republike

⁴ Ovak dio je u velikom mjeri inspiriran jednim internim dokumentom Fondacije Berghof 'Moving Forward from Countering Violent Extremism' (Pomak od suzbijanja nasilnog ekstremizma), autora Karin Göldner, Mir Mubashir i Véronique Dudouet. Berlin 2016.

Albanije 1995, Vijeće Ministara 2015). U Bosni i Hercegovini, nacionalna strategija prepoznaje problem radikalizacije koja vodi nasilnom ekstremizmu ali nema rezultata jer nije proveden prateći akcioni plan. Na Kosovu je vlada poduzela nekoliko koraka od 2014. godine na suzbijanju i sprječavanju nasilnog ekstremizma izradom nacionalne Strategije za sprječavanje nasilnog ekstremizma i radikalizacije koji vode ka terorizmu, koja je odobrena 2015. godine. Strategiju prati Akcioni plan. U Makedoniji je kasnilo usvajanje nacionalne Strategije i akcionog plana za suzbijanje i sprječavanje nasilnog ekstremizma u poređenju sa ostale tri zemlje. Nacionalna Strategija nije bila usvojena niti je bio imenovan koordinator za C/PVE do februara 2018. godine. (Pojedinačni C/PVE pristupi ovih država detaljnije su predstavljeni u dijelu 5.)

Ovaj kratki pregled postojećih politika i akcionih planova na Zapadnom Balkanu pokazuje da je do sada malo pažnje posvećivano dugoročnom i zajednicom vođenom sprječavanju nasilnog ekstremizma. Ovo istraživanje utemeljeno je na potrebi da se razvijaju valjani i empirijski zasnovani preventivni pristupi i imalo je cilj da doprinese ovom nastojanju analiziranjem i predlaganjem u zajednici zasnovanim PVE pristupima iz stajališta izgradnje mira prije nego sigurnosnog gledišta.

Istraživački fokus: ranjive i otporne zajednice

Na osnovu utvrđenih razvoja u oblasti PVE na Zapadnom Balkanu na nivou teorije i politike, istraživački timovi su zajedno pripremili i preradili cjelokupni projektni fokus i istraživačka pitanja da bi se osiguralo da se projektom ne dupliciraju istraživanja koja su već uradili projektni partneri ili druge istraživačke ustanove u regiji. Nakon temeljitog ispitivanja postojećih istraživačkih jazova, složili smo se da:

- 1) se trenutne PVE rasprave i dalje pretežno fokusiraju na izvršnu i sudsku vlast, dok generalno nedostaje fokus na stavove zajednice i input za inicijative koje idu odozdo prema gore;
- 2) su mnoge studije o PVE i dalje preokupirane pojedinačnim profiliranjem i procjenama rizika ili strukturnim objašnjenjima na makro-nivou, dok uglavnom nedostaje socijalna analiza na mezo-nivou koja je usmjerena na zajednicu i faktore srodstva ili mreža;⁵
- 3) je većina empirijskih istraživanja na Zapadnom Balkanu usmjerena na ranjiva 'žarišta' nasilnog ekstremizma, dok je bilo malo pokušaja da se shvati zašto se čini da su određene zajednice otporne na nasilni ekstremizam iako mogu odavati dojam da su 'plodno tlo' za regrutere i poduzetnike nasilja, imajući u vidu njihovu socioekonomsku situaciju.

Za potrebe ove studije, koristit će se sljedeće definicije: **ranjiva zajednica** je "nesposobna ili nemoćna da predvidi, nosi se sa, pruži otpor ili se oporavi od ekstremizma" (Qirjazi/Shehu 2018, 35). Dalje se može definirati i kao "opiranje zajednice ili nedostatak mobilizacije da se intervenira ili proaktivno angažira u rješavanju nasilnog ekstremizma. Ovo može biti funkcija nepostojanja mehanizama neophodnih za mobilizaciju, nedostatka poticaja da se zajednički radi, ili tenzija među relevantnim akterima koje ih sprječavaju da se na sveobuhvatan način suoče sa izazovima s kojima se zajednica može suočavati" (Jakupi/Kraja 2018, 9). Sama zajednica postaje **otporna** "nakon intervencije zajednice ili aktivnog angažmana različitih relevantnih aktera u zajednici koji imaju određene ovlasti da sprječavaju ili suzbijaju nasilni ekstremizam. Stoga, otpor pretpostavlja da različitih relevantni akteri u zajednici imaju svijest o problemu te da zajednički djeluju protiv određene pojave. Također, uključuje stav zajednice prema toj pojavi i njenu reakciju na nastajanje aktivnosti nasilnog ekstremizma ili događaje za koje se smatra da će dovesti do njegove pojave" (ibid.).

⁵ Nedavna analiza trenutnog stanja navodi, među glavnim nalazima: "višestruki i različiti konceptualno okvir i analitički modeli se koriste da bi se shvatio nasilni ekstremizam i osmislile intervencije i strategije za sprječavanje i borbu protiv nasilnog ekstremizma. Ova sredstva se mogu svrstati u dvije generalne kategorije, odnosno dva nivoa analize: sredstva mikro-nivoa koja se primarno bave pojedincem i sredstva makro-nivoa koja se bave grupama i kontekstima nasilnog ekstremizma." (Holmer/Baumann 2018, 4.) U istom tekstu, autori navode: "Usprkos značajnom uticaju grupne dinamike, društvenih odnosa i mreža na radikalizaciju, postoji nekoliko analitičkih sredstava koja pomažu donositeljima politika i programa pri procjeni, mapiranju i evaluaciji društvenih veza i odnosa koji utiču na pojedince i grupe da odbiju ili prihvate aktivnost nasilnog terorizma ili nasilnih ekstremističkih organizacija" (ibid., 5).

Na osnovu predstavljenih definicija nasilnog ekstremizma, PVE, ranjivosti i otpornosti zajednice, ovako su formulirana glavna istraživačka pitanja:

Glavna istraživačka pitanja kojima se projekat rukovodio

1. Koji su ključni faktori otpornosti ili ranjivosti zajednice, i koji su faktori povezani s razvojem nasilnih ekstremističkih uvjerenja kod pojedinaca i grupa i njihovom odlukom da se pridruže stranim nasilnim ekstremističkim grupama?
2. Koji akteri utiču na ranjivost ili otpornost zajednice na nasilni ekstremizam i kako oni oblikuju takvu dinamiku?
3. Kakav je učinak postojećih PVE programa na Zapadnom Balkanu na postojeće faktore ranjivosti ili otpornosti zajednice na nasilni ekstremizam?
4. Na koji način se ukrštaju aktivnosti sprječavanja nasilnog ekstremizma i rad na izgradnji mira i pomirenju na Zapadnom Balkanu?
5. Koje su primarne ulazne tačke za unapređeno programiranje PVE i reakcije na Zapadnom Balkanu?

1.2 Metodologija

Kako je opisano, glavni analitički fokus studije je na zajednicama (u društvenom i administrativnom smislu) koje su do različitog stepena pogođene pojavom nasilnog ekstremizma. Studija je po prirodi ispitivačka jer je do sada bilo malo radova koji eksplicitno uključuju stavove i iskustva lokalne zajednice. Pristup je participativan po tome što je provođena u uskoj saradnji sa lokalnim istraživačima, a po prirodi kvalitativan jer se pretežno oslanja na polustrukturirane intervjuje i analizu fokus grupa.

Metodološki pristup cjelokupnog projekta sadržavao je četiri komponente, kako slijedi:

- (1) provesti dubinske studije slučaja i komparativno istraživanje da bi se ispitali razlozi zbog kojih u određenom lokalitetu ili društvenoj zajednici ljudi, a posebno mladi, postaju radikalizirani i posljedično prihvate nasilni ekstremizam (odnosno zašto to ne urade);
- (2) podržati međudržavnu i međuregionalnu kolegijalnu razmjenu najboljih načina tretiranja nasilnog ekstremizma kroz PVE programiranje;
- (3) formulirati, predstaviti i distribuirati praktične i preporuke na nivou politike za relevantne lokalne, nacionalne i regionalne aktere u smislu osmišljavanja programa koji će obuhvatiti različite aktere i faktore nasilnog ekstremizma na Zapadnom Balkanu dok istovremeno doprinose regionalnom radu na pomirenju; i
- (4) testirati te preporuke kroz četiri lokalna pilot dijaloga između državnih institucija, vjerskih institucija, predstavnika mladih i relevantnih organizacija civilnog društva, kao i kroz aktivnosti doseganja do visoko uticajne međunarodne zajednice.

Provođenje istraživačkih pitanja u djelo

Da bi se odredile, odabrale i angažirale zajednice i istraživačka pitanja primijenila, istraživači su utvrdili zajedničke kriterije u četiri istraživačka tima da bi osigurali usporedivost a istovremeno posvetili pažnju specifičnom kontekstu svake države i proučavane zajednice. Kako je glavna svrha ovog istraživanja da se utvrdi i shvati šta je to što zajednice čini otpornim na nasilni ekstremizam, istraživači su se opredijelili da analiziraju karakteristike zajednica u datom socioekonomskom, ideološkom i političkom kontekstu. **Zajednica**, u širem smislu, označava “žene, muškarce, društvene grupe i institucije bazirane na istom geografskom području i/ili na zajedničkim interesima” (Turčalo/Veljan 2018, 27). Glavna jedinica analize bila je **općina**⁶ jer, prema našem shvatanju, općine su reprezentativne za socioekonomsku i sociopolitičku ‘zajednicu’ jer služe kao mjesto susreta lokalnih zajednica, državnih institucija i drugi zainteresiranih aktera (omladinskih grupa, lokalnih vjerskih vođa, policijskih službi, gradskih vijeća, itd.). Općine kao jedinice analize stoga pružaju odgovarajući okvir za obuhvatanje geografske ili administrativne zajednice u kojoj relevantne državne i lokalne institucije ulaze u interakciju sa kulturnom zajednicom.

Istraživači su se nadalje složili da se pravi razlika između pogođenih i nepogođenih zajednica.

Ova terminologija je odabrana da bi se izbjegla pretpostavka da se zajednice koje pokazuju simptome nasilnog ekstremizma automatski smatraju ranjivim, odnosno da se zajednice koje ne pokazuju nikakve (vanjske) simptome nasilnog ekstremizma automatski ne proglašavaju otpornim. Pogođena zajednica se stoga shvata kao ona koja “je narušena ljudskim, materijalnim, ekonomskim ili okolišnim gubicima; u ovom slučaju, zajednica na koju je uticala radikalizacija” (Turčalo/Veljan 2018, 27). Pogođena zajednica se u ovoj studiji shvata kao zajednica na koju su uticali ideološki i/ili fizički oblici nasilnog ekstremizma, poput: prožimajuće radikalne ideologije, ideološki motiviranih djela nasilja, učestalosti stranih boraca koji dolaze iz zajednice i prisutnosti aktera koji kultiviraju podložnost ka nasilnom ekstremizmu (Qirjazi/Shehu 2018). U nekim pogođenim zajednicama, subjektivno viđenje prijetnje je bilo značajno drugačije, neki pripadnici zajednice su smatrali da njihove općine nisu pogođene prijetnjom nasilnog ekstremizma koji dugoročno gledano može imati negativan efekat po njihov život. (Ovaj paradoks je pobliže objašnjen u dijelu 3.)

⁶ Izuzetak je studija slučaja Bosne i Hercegovine koja se bavi kantonima. Istraživači (Turčalo/Veljan 2018, 3) navode “Treba napomenuti da ove studije slučaja uključuju čitave kantone, iz tri razloga. Prvo, ne postoje općine, izuzev izoliranih mjesta kao što su Gornja Maoča u Tuzlanskom kantonu ili Ošve u ZDK, koje bi se mogle izdvojiti na osnovu kriterija koji su korišteni za definiranje pogođenih zajednica. Drugo, selefije, naročito oni koji su otišli za Siriju i Irak, izuzetno su mobilni i često posjećuju paradžemate u različitim kantonima. Treće, mnoge selefije ne poštuju Zakon o prebivalištu, što znači da su prijavljeni u jednoj općini, ali žive u drugoj” (vidi Azinović i Jusić, 2016:36).

Nasuprot tome, nepogođena zajednica se shvata kao ona koja ne pokazuje vidljive znakove radikalizacije ili nasilnog ekstremizma. Kako su istraživači u ovom projektu imali cilj da ispituju i utvrde šta je to zbog čega se određena zajednica ističe po svojoj sposobnosti (slučajnoj ili izabranoj) da sprječava ili se opire prijetnjama nasilnog ekstremizma, otkrili su da neke od ovih općina dijele isto ‘plodno tlo’ kao pogođene općine. (Ovaj paradoks je pobliže objašnjen u dijelu 4 razmatranjem posebnog seta faktora i aktera koji igraju ključnu ulogu u nepogođenosti.)

Niz kriterija je primijenjen pri odabiru konkretnih općina za studiju:

Primarni indikator:

- Broj stranih boraca (pojedinačni odlasci iz zajednice u Siriju i Irak) po glavi stanovnika (visok/nizak za pogođene/nepogođene zajednice)

Dodatni indikatori:⁷

- Broj procesuiranih regrutera i propovjednika (visok ili nizak)
- Vjerski motivirana ekstremistička djela poput krivičnih djela počinjenih iz mržnje i drugih incidenata (visok ili nizak)
- Broj paradžemata (uglavnom selefijske neformalne/paralelne kongregacije koje nisu dijelom zvanične Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini) (postoje ili ne).

U odabiru istraživačkih lokacija, istraživači su se nastojali fokusirati na zajednice koje nisu ranije bile često obuhvaćane istraživanjima da bi se minimizirao efekat istraživačkog zamora među lokalnim sagovornicima. Na osnovu navedenih kriterija, odabrano je 11 općina u četiri države – Albanija, Bosna i Hercegovina, Kosovo i Makedonija.

Tabela 1: Odabrane pogođene i nepogođene zajednice po državama

Država	Pogođene zajednice	Nepogođene zajednice
Albanija	Tirana (tri susjedstva)	Kavaja (“relativno nepogođena”) Korča (“relativno nepogođena”; sa višim potencijalom rizika)
Bosna i Hercegovina	Zeničko-dobojski kanton (ZDK) Kanton Sarajevo (KS)	Bosansko-podrinjski kanton (BPK)
Kosovo	Hani i Elezit Mitrovica (nije dubinski proučavana)	Dečani
Makedonija	Čair (Skopje)	Struga (“relativno pogođena”) Gostivar (“umjereno pogođena”)

⁷ Prvobitna lista indikatora zajednički je razrađena na sastanku istraživača u Tirani u oktobru 2017. godine (zapisnik dostupan autorima). Brojni dodatni indikatori koji su tada predloženi na kraju nisu iskorišteni jer se pokazalo da bi bilo preteško prikupiti podatke da se odredi njihov smjer. Među njima su bili indikatori ‘nenasilnog ekstremizma’, kao što su donacije od eksternih selefijskih ili vehabijskih grupa (postoje ili ne) i učestalost širenja online radikalizacije/govora mržnje (visoka ili niska).

Na osnovu pregleda literature i prethodnih studija istraživačkih partnera, uz grupne diskusije, utvrđen je set poznatih **faktora i aktera** za koje se smatra da utiču na stepen pogođenosti, odnosno nepogođenosti zajednice. Sljedeći faktori i akteri su stavljeni na listu:

Tabela 2: Referentna lista faktora i aktera

Lista faktora i aktera prvobitno dogovorena u Tirani (oktobar 2017)			
Zajednički faktori: -Povjerenje u političke institucije -Povjerenje u zvanične vjerske institucije -Transparentnost, responsivnost, pristupačnost lokalnih institucija i javnih usluga -Socijalna kohezija: nepostojanje (ili prisustvo) snažnih veza u zajednici, povjerenje u susjede, i osjećaj pripadanja zajednici/državi -(Nedostatak) identiteta -Međunarodno prisustvo (MNVO, projekti ambasada, itd.) -Aktivnost društvenih medija kada građani traže odgovore na teološka pitanja -Ideje feminiteta i maskuliniteta /rodne uloge -Historijski kontekst -Lokalni kontekst	Faktori specifični za državu: -Recipročni (vjerski i nacionalni/etnički) ekstremizam (Bosna, Kosovo, Makedonija) -Društveni uticaj posttraumatskog stresnog poremećaja i nasljeđa rata (Bosna, Kosovo) -Saradnja (ili nedostatak saradnje) sa policijom (Makedonija)	Lokalni akteri za koje se pretpostavlja da imaju negativan uticaj na pogođene zajednice: -Određeni selefijski/vehabijski propovjednici, posebno “Youtube propovjednici” -Selefijske dobrotvorne organizacije i NVO-i aktivni u zajednici (Bosna, Kosovo)	Lokalni akteri za koje se pretpostavlja da imaju pozitivnu ulogu u nepogođenim zajednicama: -Umjereni/tradicionalni propovjednici koji su glasni i aktivni (u džamijama ili na društvenim medijima) protiv nasilnog ekstremizma -Islamske zajednice koje pronalaze zajednički jezik za zajedničko djelovanje protiv nasilnog ekstremizma -Lokalna administracija/ vlada -Nastavnici/sistem osnovnog i srednjeg obrazovanja (posebno u Bosni gdje postoji vjeronauka u školama)- omladinske grupe i lokalna omladinska vijeća -Roditelji (npr. lokalni mehanizmi u školskom sistemu za roditeljska vijeća) -OCD-i i grassroot organizacije koje nude vannastavne aktivnosti i građanske inicijative -Lokalni mediji koji pružaju protunarrative ekstremističkim propovjednicima -Mehanizmi upućivanja (npr. pilotiranje na Kosovu)

Primjena istraživačkih pitanja 3 i 4 također je zajednički razmatrano među timovima. Kada govorimo o PVE inicijativama, smatralo se da će biti poseban izazov ocijeniti njihovu objektivnu djelotvornost, dok je sam projekat tako osmišljen da se na odgovarajući način mogla ocijeniti relevantnost ovih programa postavljanjem pitanja poput: Da li PVE programi odgovaraju utvrđenim faktorima i akterima (ne) pogođenosti? Do koje mjere su zajednice svjesne nacionalnih CVE strategija i različitih PVE inicijativa koje financiraju međunarodne agencije? Da li te inicijative dopiru do zajednica koje se istražuju? Da li se konsultiraju lokalni akteri pri osmišljavanju, provođenju i evaluaciji aktivnosti?

Izazovi povezani sa izradom planova terenskog rada da bi se odgovorilo na istraživačko pitanje 4 bit će objašnjeni u dijelu 5. Konačno, posljednje istraživačko pitanje obuhvaćeno je preporukama za valjano PVE programiranje koje su predstavljene u dijelu 7, a koje su istraživački timovi formulirali uz bliske konsultacije sa predmetnim zajednicama (putem razgovora tokom radionica pilot dijaloga održanih u jednoj od istraživanih općina).

Metode prikupljanja podataka

Tim za svaku državu je, u okviru svojih dužnosti osmišljavanja istraživanja, bio zadužen da odabere najprikladnije metode za mjerenje i analiziranje faktora i aktera (ne)pogođenosti u istraživanim općinama. Na početku svake od pojedinačni studija u državama, ispitani su sekundarni izvori kroz pregled literature (prethodnih istraživanja na ovu temu koja su vršili partneri) i konsultiranje statističkih baza podataka i anketa. Nakon toga je uslijedilo primarno prikupljanje podataka, počevši od arhivskog istraživanja (npr. sudski transkripti), pojedinačnih polustrukturiranih intervjua (u prosjeku 10-20 intervjua sa ključnim ispitanicima po općini), dvije do četiri fokus grupe po općini, participativne i neparticipativne opservacije⁸ i intervjua sa ekspertima gdje je to bilo potrebno da bi se testirale hipoteze i produbilo razumijevanje.

Metode korištene za analizu podataka uključivale su mapiranja, analizu narativa i diskursa/sadržaja. Trendovi i zajedničke odlike su identificirane i grupirane na temelju transkripta intervjua i izvučeni su često spominjani faktori otpornosti i ranjivosti. Nakon toga su nalazi uspoređeni sa istraživačkim trendovima i ekspertskim mišljenjima u datim slučajevima, te su podvrgnuti stručnoj recenziji i diskusiji sa istraživanim zajednicama.

Konačno, pojedinačni nalazi po državama su kritički razmotreni i dorađivani na redovnim sastancima četiri istraživačka partnerska tima, tima Fondacije Berghof iz Berlina i odabranih stručnih recenzenata. Ova komparativna analiza temelji se na nalazima iz država, predstavlja zajedničke odlike i razlike koje se javljaju iz kontekstualiziranih nalaza kvalitativnog istraživanja koje su proveli naši lokalni partneri.

1.3 Struktura izvještaja

U dijelu 2 ovog izvještaja koji slijedi, dat je kratak pregled regionalnog konteksta Zapadnog Balkana i njegovih zajedničkih historijskih nedaća. Dio 3 bavi se faktorima i akterima za koje se utvrdilo da oblikuju pogođene zajednice, dok se u dijelu 4 daje pregled karakteristika koje se javljaju u nepogođenim zajednicama. U dijelu 5 je predstavljen pregled trenutnog stanja u programiranju PVE i njegove (slabe) povezanosti sa izgradnjom mira i pomirenjem. Dio 6 sadrži osvrt na nalaze, posebice naše uvide u problematiku otpornosti, i utvrđuje oblasti za dalje istraživanje. Izvještaj završava preporukama za bolje ulazne tačke i unapređenje PVE programe u budućnosti.

⁸ "To je uključivalo prisustvo na osam javnih predavanja selefijskih daija (muškaraca) i nekoliko predavanja koja su održale žene. Također, jedan istraživač je tri mjeseca redovno posjećivao privatna predavanja istog selefijskog daije iz jednog paradžemata, kako bi pratio grupnu dinamiku i procijenio interes članova za vjerska pitanja, njihove stavove prema svojim vođama i ponašanje prema osobama koje ne pripadaju njihovoj grupi. Taj istraživač je učestvovao u okupljanjima nakon predavanja, kako bi sa nekim članovima grupe razgovarao o aktuelnim dešavanjima i vjerskim pitanjima" (Turčalo/Veljan 2018, 6).

2 Religijski kontekst i zajedničke historijske nedaće

Ovim dijelom se nastoji situirati pojava nasilnog ekstremizma u četiri države Zapadnog Balkana koje su u fokusu studije u okvirima lokalnog i regionalnog konteksta. Nakon kratkog regionalnog pregleda, predstaviti će se historijske okolnosti koje su dovele do porasta ideologija ekstremizma i pojave stranih boraca u četiri države, te će se mapirati njihove trenutne demografske i socioekonomske odlike.

Regionalni kontekst

Iako Zapadni Balkan dijeli mnoge 'potisne i privlačne faktore' nasilnog ekstremizma sa drugim regijama, poput MENA-e i Zapadne Evrope, ono što se ističe je neuspjeh u izgradnji države nakon raspada Jugoslavije, a posebno u Bosni i Hercegovini i na Kosovu, te poteškoće s kojima se sva četiri krhka društva suočavaju. Četiri države koje su predmetom ove studije dijele mnoge sličnosti ukorijenjene u zajedničkim historijskim nedaćama, ali i povezane sa neuspješnim ekonomijama, lošim upravljanjem i administrativnom nefunkcionalnošću, nacionalnim i etničkim tenzijama i neriješenim identitarnim pitanjima. Također, sve države imaju značajno domaće muslimansko stanovništvo koje je u proteklim godinama bilo izloženo različitim tumačenjima islama kao i uticaju određenih bliskoistočnih dobrotvornih organizacija koje su radile na prozelitizmu i regrutiranju (Becirevic et al. 2017).

Prije ratova 1990-ih, skoro da i nije bilo nikakvih fundamentalističkih pokreta inspiriranih islamom. Padom komunizma i dezintegracijom Federativne Jugoslavije, tokom koje su brojne bivše republike a sada države pretrpjele sukob zajedno sa političkom nestabilnošću i ekonomskom nefunkcionalnošću, otvorio se prostor za vjersko buđenje. Tokom ere funkcionalne jugoslovenske federacije, zvanična Islamska zajednica bila je centralno organizirana i slijedila je samo jednu školu mišljenja – hanefijsku. Islamska zajednica Jugoslavije imala je jedinstveno razumijevanje i prakticiranje islama, za razliku od današnje u kojoj se mogu pronaći mnoge škole mišljenja koje su se ukorijenile kroz paradžemate ili druge oblike tumačenja i prozelitizma.

Regiju Zapadnog Balkana pogađaju slučajevi stranih boraca koji se pridružuju nasilnim grupama van svojih zemalja od 2011. godine. Ukupno je oko 920 stranih boraca napustilo države Zapadnog Balkana. Većina ih je sa Kosova, a slijede Bosna i Hercegovina, Makedonija i Albanija (Azinovic 2018). Još uvijek nije poznato šta su tačni uzroci i pokretači ove pojave u regiji koja je tako blizu Evrope, ne samo geografski već i u smislu procesa pristupanja Evropskoj uniji. Albanija je država kandidatkinja za članstvo u EU na putu da pregovara o pristupu. Makedonija je država kandidatkinja od 2005, a u junu 2018. je dobila preporuku da započne pregovore o pristupanju EU. Kao rezultat sporazuma o promjeni imena sa Grčkom i činjenice da je Parlament ratificirao Prespanski sporazum, Makedonija će vrlo vjerovatno postati NATO članica tokom 2019. godine.⁹ Geografska blizina Evropi, članstvo u velikim sigurnosnim organizacijama poput NATO-a i trenutni proces EU integracija u svim zemljama ZB ne izolira regiju od pojave nasilnog ekstremizma. Naprotiv, neizvjestan proces pristupanja EU stvara krizu identiteta i pripadnosti i osjećaj nesigurnosti (posebno za mlade) po pitanju budućnosti.

Nacionalni konteksti

Bosna i Hercegovina, prema procjenama, ima stanovništvo od 3,8 miliona, od kojih 50,7 posto pripada muslimanskoj vjeri, 30,7 posto pravoslavnoj, a 15,2 posto rimokatoličkoj. Nezaposlenost mladih u Bosni je najveća u regiji i iznosi 63 posto. Životni standardi u regiji su značajno niži nego u Evropi, sa BDP-om po glavi stanovnika na otprilike pola onog u državama članicama EU iz Istočne Evrope (Becirevic et al. 2017). Za razliku od ostalih obuhvaćenih država, u Bosni i Hercegovini su pojmovi radikalizacije i nasilnog ekstremizma usko povezani sa selefizmom. Historijski uzroci i društveni pokretači današnjeg vjerskog radikalizma mogu se pratiti od 1990-ih, a sama pojava je velikoj mjeri egzogena bosanskom društvu (Azinovic/Jusic 2015, 2016). Iako su prvi odlasci stranih boraca u Siriju i Irak zabilježeni 2013, selefijski

⁹ U ovom izvještaju, zbog lakšeg čitanja, koristimo termin Makedonija kada govorimo o državi koja se ranije zvala BJRM, a sada se zove Sjeverna Makedonija.

pokret i njegov prozelitizam postoje od rata koji je počeo 1992. godine. Iako se rat u Bosni završio 1995. godine, nakon dogovora koji su postigli i potpisali politički predstavnici Bosne, Hrvatske i Srbije u Dejtonu (SAD), bh. društvo je i dalje duboko pogođeno razmjerom i opsegom sukoba, a država je i dalje visoko polarizirana po etničkim linijama te narušena lošim praksama u politici i upravljanju. Krhkost bh. društva omogućila je nastanak i prisustvo radikaliziranih grupa i pojedinaca. Mudžahedinska jedinica koja je prvobitno bila bazirana u Zeničko-dobojskom kantonu sa 'misijom' da širi 'istinsko značenje' islama mogla je 'nesmetano' djelovati i kombinirati svoje aktivnosti sa aktivnostima različitih selefijskih humanitarnih organizacija. Takvo pogodno okruženje za ukorjenjivanje i napredak selefijskog pokreta i humanitarnih organizacija dodatno je omogućeno strukturnim i finansijskim slabostima zvanične Islamske zajednice u Bosni i podrškom koju su ove grupe dobivale u različitim oblicima od pojedinaca i organizacija iz zaljevskih zemalja. Selefijske su uspjele uspostaviti nelegalne kongregacije, poznate kao paradžemati, van okvira zvanične Islamske zajednice, u kojima prakticiraju i propovijedaju islam "koji karakteriziraju rigidnost i redukcionizam", ranije skoro potpuno nepoznat bosanskim muslimanima (Turčalo/Veljan 2018, 2).

Kosovo, mala država sa oko dva miliona stanovnika, bila je izvor najvećeg broja stranih boraca po glavi stanovnika u regiji: do sada je 400 kosovskih građana putovalo u zone sukoba u Siriji i Iraku (Jakupi/Kraja 2018). Skoro 90 posto stanovništva čine muslimanski vjernici, sljedbenici hanefijske škole islama. Tačni uzroci nedavnog procesa radikalizacije nisu poznati, iako je utvrđen niz potisnih i privlačnih faktora koji doprinose nastanku pojave nasilnog ekstremizma od kasnih 1990-ih. Kosovo, kao i druge države u ovoj studiji, pati od nedovoljnog ekonomskog razvoja, nedostatka povjerenja u lokalne i centralne institucije, nepostojanja odgovarajućeg obrazovnog sistema, loše prakse upravljanja i nepostojanja političke odgovornosti. Za razliku od drugih država, a i pored očiglednih problema, Kosovo se suočava i s problem svog međunarodnog legitimiteta od unilateralnog proglašenja nezavisnosti 2008. godine.¹⁰ Kosovo je također i jedina država na Balkanu koja nema bezvizni režim sa Evropom ni sa većinom država u svijetu. Kosovo i njegov narod ne samo da se osjećaju izolirano već i žive pod osporavanom državnošću sa spornim teritorijalnim integritetom – na sjeveru Kosova živi oko 50.000 kosovskih Srba koji odbijaju prihvatiti autoritet Prištine i okreću se Beogradu. Nadalje, na Kosovu živi najmlađe stanovništvo u Evropi, a nezaposlenost mladih se procjenjuje na 52,7 posto (Agencija za statistiku Kosova¹¹).

Kosovske institucije su na različite načine reagirale na prijetnje nasilnog ekstremizma, ali se to uglavnom svodilo na izmjene zakonodavstva i istrage i pokretanje predmeta protiv pojedinaca za koje se sumnja da su povezani sa nasilnim ekstremizmom. Predstavnici Islamske zajednice smatraju da kosovske institucije nisu na vrijeme reagirale da obuzdaju ovu pojavu. Prema riječima jednog od zvaničnika "dio krivice pripada kosovskoj vladi jer nije djelovala protiv takvog vanjskog vjerskog uticaja koji je preplavio zemlju odmah nakon rata sa Srbijom 1998-1999. godine, u ranim danima UN protektorata nad Kosovom i u godinama koje su uslijedile i u kojima su se lokalne institucije počele uobličavati" (Jakupi/Kraja 2018, 9).

Makedonija, prema posljednjem popisu stanovništva iz 2002. godine, broji oko dva miliona ljudi, sa 65 posto etničkih Makedonaca kao najvećom etničkom grupom, 25,17 posto etničkih Albanaca i 3,85 posto Turaka, uz druge manje etničke grupe. "Vjerska pripadnost je uglavnom podijeljena po etničkim linijama, većina etničkih Makedonaca prakticira pravoslavlje, a etnički Albanci prakticiraju islam" (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 3). Različite etničke i vjerske grupe su uvijek bile dio društvenog tkiva Makedonije, koja je stekla nezavisnost od Jugoslavije 1991. godine. Iako su tenzije povremeno znale biti visoke, Makedonija je uspjela izbjeći etničke ratove koji su se 1990-ih godina odvijali u regiji. Ipak, društvena polarizacija po etničkim i političkim linijama do danas je prisutna u različitim intenzitetima. Etničke tenzije između Makedonaca i Albanaca kulminirale su 2001. godine kada je došlo do oružanih sukoba između albanskih pobunjenika i makedonskih sigurnosnih snaga. Ubrzo nakon toga, uspostavljen je mir pod okriljem međunarodne zajednice. Rezultat je bio Ohridski okvirni sporazum (OOS) kojim su se povećala prava Albanaca u Makedoniji i predvidjele odredbe o podjeli vlasti. Međutim, narativi o nepravdi postoje i danas te Albanci tvrde da su politički, socijalno i ekonomski isključeni iz makedonskog građanskog života, a Makedonci se pribojavaju gubitka teritorije kao i svog statusa većine (Stojkovski/Kalajdziovski 2018). Različite grupe su iskorištavale te narative da bi poticali radikalizaciju koja vodi ka nasilnom ekstremizmu. Kao i druge države koje su predmet ove studije, Makedonija se suočava sa nezaposlenošću mladih, nedostatkom izgleda za budućnost, lošim upravljanjem i nedostatkom razvoja, vladavine prava i političke odgovornost. Ovo sve, zajedno sa manjkom autoriteta zvaničnog tijela Islamske zajednice, dovelo je do pogodnog okruženja za razne (nelegalne) vjerske grupe da nastanu i organiziraju paradžemate kroz

¹⁰ Do danas je oko 120 država priznalo Kosovo kao nezavisnu državu. One koje nisu prepoznale novu državu uključuju pet država članica EU i dvije članice Vijeća sigurnosti UN-a koje osporavaju njen legitimitet i održivost.

¹¹ <http://ask.rks-gov.net/en/kosovo-agency-of-statistics>, preuzeto 12. aprila 2019.

koje šire svoje tumačenje islama. Za razliku od Bosne i Hercegovine, smatra se da je nasilni ekstremizam u Makedoniji domaća pojava. Prvi slučajevi stranih boraca iz Makedonije registrirani su 2013. godine, a velika većina su bili albanski muslimani.

Albanija, za razliku od drugih država odabranih za ovu studiju, nije bila sastavni dio bivše Jugoslavije i nije pretrpjela ratove 1990-ih. Nakon skoro 50 godina komunističke vladavine, u martu 1992. godine, prvi demokratski izbori izbacili su komuniste i Demokratska stranka osvojila je većinu mjesta u Parlamentu, u okolnostima ekonomskog kolapsa i socijalnih nemira. Ali i nakon više od 25 godina pluralističke i demokratske uprave, Albanija je i dalje zemlja u tranziciji i suočava se s brojnim socioekonomskim i političkim izazovima. Manjak razvoja, dobrog upravljanja i vladavine prava, zajedno sa visokim stepenom korupcije i nedovoljnom političkom odgovornošću, otežavali su i usporavali napredovanje Albanije u procesu pristupanja EU, iako je država postala članica NATO-a 2009. godine. Albanija ima 2,8 miliona stanovnika i četiri najveće vjerske zajednice su muslimani (57 posto), katolici (10 posto), pravoslavci (7 posto) i bektaši (2 posto) (Zavod za statistiku Albanije, 2011).¹²

Pod komunističkim režimom, Albanci nisu imali slobodu da praktikiraju vjeru na javnim mjestima, a bogomolje su uništavane ili zatvarane. Albanija je 1967. godine zvanično proglašena jedinom ateističkom državom na svijetu. Danas, vjera ne igra značajnu ulogu u životima većine Albanaca, a nacionalni identitet prevladava kao najsnažnije svojstvo međusobne povezanosti građana. Ovo pozitivno utiče na vjersku toleranciju, a preko 80 posto Albanaca smatra da *“nacionalna osjećanja njeguju vjersku toleranciju”* (Vurmo et al. 2018, 25). Kao na Kosovu i u Makedoniji, a za razliku od Bosne i Hercegovine, korijeni vjerske radikalizacije koja vodi ka nasilnom ekstremizmu i pojavi stranih boraca u Albaniji ne potiču iz mudžahedinskog pokreta. Moglo bi se tvrditi da je sve veća sloboda vjere otvorila prostor za njena različita tumačenja, koja su se razlikovala od tradicionalnih praksi islama, kao i za porast sefizma u zemlji (Becirevic et al. 2017). U kombinaciji sa drugim socio-političkim i socioekonomskim faktorima, ovim se otvorio prostor za radikalne propovjednike. Različita tumačenja islama i pogodno okruženje koje je primilo različite grupe odražava se i u statutu Muslimanske zajednice Albanije (MZA), koji kao glavni cilj predviđa *“buđenje i jačanje islamske vjere među muslimanskim vjernicima i ulijevanje ljubavi prema domovini”*, dok je prethodni statut MZA imao jednostavan cilj *“ulijevanja ljubavi prema domovini”* (Qirjazi/Shehu 2018).

Nakon ovog kratkog prikaza nacionalnog konteksta u četiri države Zapadnog Balkana, u sljedeća dva dijela se analizira pojava nasilnog ekstremizma kroz prizmu odabranih studija slučaja pogođenih i nepogođenih općina.

¹² Međutim, kako navode Qirjazi i Shehu (2018), različite su procjene vjerske pripadnosti u Albaniji; Pew mapiranje globalne populacije (2012) procjenjuje da albanski muslimani čine 80 posto stanovništva zemlje, dok Centralna obavještajna služba SDA-a u svojoj Svjetskoj knjizi činjenica navodi da samo 60 posto stanovništva čine muslimani.

3 Pogodene zajednice: faktori i akteri koji pogoduju porastu nasilnog ekstremizma

U ovom dijelu ispituju se opseg i raspon faktora i aktera koji utiču na podložnost zajednice prijetnjama nasilnog ekstremizma. Također će se koncept ranjivosti operacionalizirati predstavljanjem indikatora koji su odabrani za definiranje i odabir određenih općina kao onih koje su pogođene nasilnim ekstremizmom (3.1); mapirat će se glavne faktori koji su istraživanjem identificirani kao oni koji doprinose porastu nasilnog ekstremizma (3.2); i istaći raspon aktera koji pokreću ili potpiruju nasilni ekstremizam u ovim zajednicama, ili dozvoljavaju da se ekstremizam ukorijeni time što ne djeluju preventivno na njegovu pojavu (3.3).

3.1 Mapiranje pogođenih zajednica: indikatori i kriteriji za odabir

Za potrebe ove studije, pogođena zajednica se shvata kao zajednica na koju su uticali ideološki i/ili fizički oblici nasilnog ekstremizma, poput: prožimajuće radikalne ideologije, ideološki motiviranih djela nasilja, učestalosti stranih boraca koji dolaze iz zajednice i prisutnosti aktera koji kultiviraju podložnost ka nasilnom ekstremizmu (Vurmo et al. 2018). Kako je navedeno u dijelu 1, glavni kvantitativni indikator koji je korišten za četiri države da se ocijeni da li je zajednica pogođena ili nepogođena bio je broj pojedinaca iz zajednice koji su otišli kao strani borci u Siriju i Irak. Dodatni indikatori su korišteni pojedinačno po državama da se dodatno razradi stepen pogođenost, poput broja paradžemata (selefijskih kongregacija koje djeluju van opsega zvanične IZ) koji postoje u zajednici (Bosna i Hercegovina) i broj procesuiranih regrutera i radikalnih propovjednika u datom području (Kosovo). Istraživači su se također oslanjali na svoje prethodno iskustvo i znanje o temi. Također su tokom terenskog rada otkrili da se mogu značajno razlikovati objektivna mjerenja i subjektivne percepcije prijetnje: pripadnici zajednice mogu svoju općinu definirati kao nepogođenu ili smatrati da je nasilni ekstremizam marginalan problem u usporedbi sa urgentnijim potrebama i problemima, a ona je objektivno pogođena pojavom stranih boraca. Ovaj paradoks se može dijelom objasniti time što su neke općine odabrane za predmet studije jer nisu ranije istraživane tako da mogu dati nove i nepristrane nalaze, ali je to značilo da lokalni relevantni akteri nisu još uvijek upoznati sa konceptom nasilnog ekstremizma te stoga im možda nedostaju spoznaje o tome kako on utiče na njihove živote.

U **Albaniji** su odabrane tri općine za terenski rad, a Tirana (konkretno, njene tri četvrti) je definirana kao najpogođenija zajednica kako u smislu gore navedenih kvantitativnih indikatora tako i u smislu potencijala za buduće ideologije i aktivnosti nasilnog ekstremizma. Nadalje, općina Korča je ocijenjena kao umjereno pogođena tako da će se ti terenski podaci spominjati i u ovom i u sljedećem dijelu.

U **Bosni i Hercegovini**, istraživači su proveli terensko istraživanje u tri kantona, a Zeničko-dobojski kanton (ZDK) je definiran kao pogođena zajednica. Razlozi zbog kojih je bosanski istraživački tim odlučio da koristi kantone a ne općine kao jedinice za analizu su: i) ne postoje općine u državi, osim izoliranih mjesta kao što su Gornja Maoča u Tuzlanskom kantonu ili Ošve u ZDK, koje bi se mogle izdvojiti primjenom kriterija korištenih za definiranje pogođenih zajednica; ii) selefije, naročito oni koji su otišli za Siriju i Irak, izuzetno su mobilni i često posjećuju paradžemate u različitim kantonima; i iii) mnoge selefije ne poštuju Zakon o prebivalištu, što znači da su prijavljeni u jednoj općini, ali žive u drugoj.

Na **Kosovu** je istraživački tim odabrao Hani i Elezit kao pogođenu zajednicu za istraživanje. Sa 11 registriranih stranih boraca, ima najveći broj stranih boraca po glavi stanovnika na Kosovu. Geografski gledano, Hani i Elezit se nalazi u istočnom dijelu Kosova koji graniči sa Makedonijom. Kosovska studija obuhvatila je i općinu Mitrovica kao slučaj za istraživanje odnosa između etno-političkog i vjerski motiviranog nasilnog ekstremizma, ali se nije radilo o potpunoj studiji slučaja iz sigurnosnih razloga istraživača. Na osnovu ograničenih postojećih podataka, može se pretpostaviti da Mitrovica spada u kategoriju pogođenih zajednica.

U **Makedoniji** su istraživane tri općine, a Čair je identificiran kao visoko pogođena dok je Gostivar ocijenjen kao umjereno pogođena općina. Sve tri općine su pretežno etnički albanske urbane oblasti i slične su po veličini i broju stanovnika. Čair je jedna od deset općina koje čine makedonski glavni grad Skopje i broji oko 65.000 stanovnika.

3.2 Faktori koji pogoduju plodnom tlu za nasilni ekstremizam

Tokom niza godina, prevladavajući narativ o ‘potisnom’ faktoru radikalizacije ukazivao je na nepostojanje ekonomskih prilika ili traganje za finansijskom koristi. Danas se ovo odbacuje kao glavni pokretač regrutacije koju vrše nasilne ekstremističke organizacije. Drugi faktori, kao što je nedovoljna politička uključenost, slaba zastupljenost i nepostojanje kanala za politički angažman, zajedno sa institucionalnom anomijom (nesposobnošći države da utiče na živote ljudi) smatraju se važnijim za posezanje za nasilnim ekstremizmom, posebno za mlade. Osjećaj razočaranosti državom i/ili demokratijom, kao i diskriminacija na kulturnoj, društvenoj, rodnoj i vjerskoj osnovi su dodatni elementi koje je niz stručnjaka i istraživača koji rade na ovoj temi identificirao kao faktore privlačenja (kako je predstavljeno u dijelu 1).

U četiri izvještaja o studijama slučaja, najčešće teme u različitim zajednicama su: duboka polarizacija po identitetskim, vjerskim i etnopolitičkim linijama i odsutnost, odnosno manjak kapaciteta državnih institucija. Čini se da su ova dva faktora zajedno dovela do osjećaja u određenim grupama u zajednici, koji može ali ne mora odražavati stvarnost, da su stigmatizirane ili diskriminirane ili da su manjinske i/ili marginalizirane u vlastitoj zajednici. Ovo također dovodi do ambijenta u kojem nasilna ekstremistička propaganda i regruteri mogu iskorištavati probleme sa identitetom. Pored toga, loši socioekonomski uslovi i politički zastoji dovode do osjećaja u nekim zajednicama (ili dijelovima nekih zajednica) da je budućnost neizvjesna ili da budućnost nosi malo ili nimalo prilika ili izgleda. Ovakvi pogodni faktori proizlaze iz nedavne historije regije i država obuhvaćenim ovom studijom, kako je predstavljeno u dijelu 2.

Tabela 3: Faktori koje su partneri utvrdili u procjeni pogođenih zajednica

Faktori koji pogoduju nasilnom ekstremizmu	
Bosna	- Ideološki, obrazovni - Socio-politički (institucionalna anomija, neizvjesnost, nezaposlenost)
Albanija	- Ideološki (identitet, manjak obrazovanja, religijske dezinformacije) - Socioekonomski (otuđenje, marginalizacija, ekonomska oskudica, pogodujući faktori) - Strukturni (percepcija lošeg upravljanja, međuvjerske tenzije)
Kosovo	- Prisustvo (ili odsustvo) državnih institucija (responsivnost, politička zastupljenost, povjerenje) - Vjerske institucije (odnos između različitih slojeva Islamske asocijacije Kosova i lokalnih vlasti) - Veze u zajednici (prisustvo civilnog društva) - Identitet i izjašnjavanje - Incidenti
Makedonija	- Pogodujuće okruženje i strukture podrške (institucionalna apatija i nepostojanje povjerenja javnosti u državne institucije; mediji; IVZ); obrazovni faktori (loša vjersko obrazovanje, manjak kritičkog razmišljanja; nepostojanje obrazovne podrške: rodno zasnovane obrazovne manjkavosti) - Ekstremne ideologije, mreže i interpersonalne veze (ideološki uticaj i ideološka blizina, nedostatak familijarne kohezije) - Kolektivne i lične nedaće (izolacija, otuđenje i marginalizacija; ekonomski problemi)

3.1.1 Društvena polarizacija i razjedinjenost

Kako je razmatrano u prethodnom dijelu, svaka od četiri obuhvaćene države prolazi kroz vlastitu tranziciju sa socijalizma, komunizma (Albanija) i rata na pluralističke, liberalne države sa tržišnom ekonomijom. Može se reći da su ratovi na prostoru bivše Jugoslavije davno završeni, a isto vrijedi i za kolaps jednopartijskog sistema. Ipak, zbog nezavršenog procesa izgradnje države, zemlje Zapadog Balkana ostaju krhke, sa društvima pod uticajem sukoba i sa izgubljenom sposobnošću da upravljaju i pružaju ključne usluge svim građanima.

Zbog nasljeđa ratova/oružanog sukoba, građani i društva Bosne i Hercegovine, Kosova i Makedonije posebno su ranjivi na etno-nacionalizam, politički radikalizam i ideološki ekstremizam. Albanija, iako nije bila direktno pogođena oružanim sukobom u skorijoj prošlosti, se također suočava sa političkim radikalizmom i ideološkim ekstremizmom. Duboko ukorijenjene systemske neadekvatnosti i nejednakosti predstavljaju faktor koji doprinosi nedavnim trendovima odlazaka stranih boraca na strana ratišta.

Ovaj izvještaj nudi otrežnjujući pregled široko rasprostranjene strukturalne socioekonomske oskudice, visokog nivoa korupcije na državnom nivou, 'otetih' institucija koje su pod strogom kontrolom nekompetentnih političkih elita, koje hvataju svaku priliku da manipuliraju kolektivnim nedaćama u svrhu promocije 'drugosti', kao i osjećaja defetizma među građanstvom izazvanog društvenom nepravdom (Turčalo/Veljan 2018, 2). U ovom smislu, različiti ekstremni vjerski nedržavni akteri i humanitarne organizacije iz zaljevskih zemalja mogle su djelovati i svoje misije provoditi među određenim segmentima društva i raditi to na razne načine (ibid.). Takva situacija otežava pojedincima da ostanu povezani sa svojim društvom kao organiziranim kolektivom koji ispunjava njihove potrebe. Razjedinjenost koji ljudi osjećaju od svojih vlada nadalje je ojačana nedostatkom prilika i gubitkom nade (ibid.; Stojkovski/Kalajdziovski 2018; Qirjazi/Shehu 2018).

Ideologija i religija

Albanija, prva samoproklamirana ateistička država na svijetu pod komunističkom vladavinom (1945-1991) država je u kojoj većina stanovnika ima malo saznanja o religiji i stavljaju svoj nacionalni identitet ispred vjerskog. Religijska raznolikost (religijski sastav Albanije predstavljen je u dijelu 2) je faktor kojim se objašnjava zašto Albanci žive sekularni život i malo pažnje posvećuju vjeri pri oblikovanju i organiziranju svojih života (Vurmo et al. 2018).

Novi Ustav Albanije je 1991. godine predvidio slobodu vjere i razdvajanje vjere od države. U godinama koje su uslijedile, džamije i crkve su izgrađene a uticaj religije je počeo rasti. Muslimanska zajednica Albanije (MZA) je osnovana i prvobitno je slijedila istu liniju kao i preporodni (Rilindja) mislioci Albanije, koji favoriziraju nacionalni ispred vjerskog identiteta bez obzira na vjersku pripadnost. Takvi stavovi su bili odraženi i u postkomunističkom statutu MZA koji je poticao 'ulijevanje ljubavi za domovinu'. Statut MZA je donekle izmijenjen 2005. godine tako da je ovaj dio proširen na 'buđenje i jačanje islamske vjere među muslimanskim vjernicima i ulijevanje ljubavi prema domovini'. Nije u potpunosti jasno kada su vanjski netradicionalni ideološki uticaju prodrli u Albaniju, postoji samo činjenica da se 1992. godine, u pokušaju da privuče strane investicije, albanska vlada pridružila Organizaciji islamske saradnje i nakon toga su počele pristizati investicije od specifičnih vehabijskih i selefijskih grupa i određeni oblici radikalne ideologije. Izmjena statuta MZA, iako se ne čini drastična, može se smatrati još jednim znakom da se tolerantna i skladna fasada islama u Albaniji polako mijenja. Prvi albanski strani borci otišli su za Siriju 2011. godine. Većina ovih boraca su bili iz nerazvijenih i siromašnih ruralnih područja u koje su često dolazili neslužbeni imami koji su se možda bavili radikalnim propovijedanje. Ova dinamiku dobro predstavlja sljedeći citat:

"Nepostojanje koordinacije između albanske vlade, lokalnih zajednica i MZA umanjilo je državno praćenje vjerskih aktivnosti i povećalo prilike za ulazak radikalnih vjerskih ideologija u zemlju. U pokušaju da se privuku strane investicije, 1992. godine albanska vlada je pristupila Organizaciji islamske konferencije; međutim, uskoro je postalo jasno da je ova odluka donijela investicije od specifičnih vehabijskih i selefijskih grupa koja se uvezle jedan oblik radikalne ideologije u zemlju (BIRN, 2014). Istovremeno, slabo i manje kompetentno liderstvo MZA stvorilo je prve razdore u zajednici jer su mnogi imami koji si prakticirali islam na Bliskom Istoku počeli osporavati tradicionalna stajališta starijih generacija imama koji često nisu imali kvalifikacije nakon godina religijske oskudice pod komunističkim režimom (Zoto, 2013, 50-51). Rezultat je bio da je šest velikih NVO-a povezanih sa terorizmom pristiglo u Albaniju između 1991. i 2005. a da to vlada nije naročito zapazila (Kullolli, 2009, 42-47)" (Qirjazi/Shehu 2018, 4).

U Bosni i Hercegovini, pitanja ideologije i religije razlikuju se od onih u Albaniji jer više od polovine stanovništva predstavljaju prakticirajući muslimani. Islam je stoljećima bio sastavni dio života Bošnjaka. Međutim, tokom rata 1992-1995, jedinica El-Mudžahid¹³ koristila je grad Zenicu kao uporište za vojne aktivnosti i prozelitizam. Jedan od preduslova da se bh. dobrovoljci priključe jedinici bio je da pohađaju 40-dnevnu islamsku školu koju je organizirao i predvodio Imam al Misri¹⁴, kasnije osuđen za terorizam. Mnogi lokalci su se priključili jedinici i napustili su svoje tradicionalno poimanje islama. Kao i na Kosovu i u drugim državama Zapadnog Balkana, tradicionalno poimanje islama povezuje se sa hanefijskom školom i smatra se otvorenijim i fleksibilnijim. Glavna uvodna literatura korištena za prozelitizam bio je pamflet koji je napisao al Misri pod nazivom 'Shvatanja koja trebamo ispraviti'. Do kraja rata, selefizam se ukorijenio u Zenici i drugim dijelovima države.

Od tada se Islamska zajednica suočava sa selefijskim (i tekfirskim) paradžematima koji su se nadgradili na ratni prozelitizam i propagandu radikalnog i netolerantnog oblika. Preostali članovi jedinice El-Mudžahid, koji su bili bh. porijekla, osnovali su humanitarnu organizaciju Aktivna islamska omladina koja je djelovala kao fokalna točka za selefije u Bosni i Hercegovini. Organizacija je primala finansiranje iz zaljevskih zemalja i uspjela je osnovati podružnice u svakom kantonu u Federaciji BiH. Glavi cilj selefijskih propovjednika u BiH je da promijene matricu tradicionalnog bosanskog islama promovirajući reinvinciju 'čistog' islama i oblikujući vjersko shvatanje koje bi u tom procesu pomoglo brisanju svake lokalizirane tradicionalne forme bosanskog islama. "To je otvorilo put selefijama da steknu novi nadnacionalni identitet kao dio globalnog ummeta, koji zamjenjuje njihov nacionalni identitet" (Turčalo/Veljan 2018, 11).

U **Makedoniji**, vjerska pripadnost je podijeljena po etničkim linijama, etnički Makedonci su pravoslavci a etnički Albanci muslimani. Treba napomenuti da je albanska zajednica u Makedoniji tradicionalno vjerski konzervativna i pod uticajem paralelnih religijskih struktura koje su djelovale bez uplitanja vlasti (Qehaja/Perteshi 2018). U mnogim periodima su različite etničke i vjerske grupe koegzistirale relativno mirno, ali su nakon raspada Jugoslavije etničke tenzije u Makedoniji kulminirale oružanim sukobom 2001. godine. Narativ o nepravdi albanske strane doveo je do sukoba koji je uglavnom bio koncentriran na percipiranoj i stvarnoj ekonomskoj, društvenoj i političkoj isključenosti etničkih Albanaca iz makedonskog građanskog života. Za etničke Makedonce, narativ o nepravdi odnosio se na strahove po pitanju gubitka teritorije i statusa većine (Stojkovski/ Kalajdziovski 2018). Iako međuetnički odnosi nisu predmet ovog komparativnog izvještaja i iscrpno su obrađeni u drugim radovima (Reka 2011; Qejaha/Petershi 2018), važno je napomenuti pozadinu problema i načine na koje je nasljeđe sukoba utrljalo put ideološkom ekstremizmu i naknadnom nedostatku institucionalnih kapaciteta za suočavanje sa ovim problemom, ne samo u Makedoniji već i u susjednim državama. Kako navode Turčalo Veljan (2018, 24) za Bosnu i Hercegovinu: "Ta društvena polarizacija, uz stvarne i percipirane nejednakosti i nesposobnost institucija da riješe ove probleme, dovela je do institucionalne anomalije – koja se u ovom slučaju odnosi na sklonost institucija da reproduciraju postojeće nejednakosti umjesto da djeluju kao faktor društvene kohezije, što rezultira gubitkom povjerenja u institucije općenito, i u cijeli sistem kao takav."

Relevantni akteri u velikoj mjeri kritiziraju Islamsku vjersku zajednicu (IVZ) zbog činjenice da javnost u nju nema povjerenja, da ima vrlo malo autoriteta nad džamijama koje joj se ne povinuju i da ignorira problem paradžemata. Neaktivnost IVZ-a omogućila je pogodujuće okruženje za širenje ekstremizma u Makedoniji. Nadalje, manjak kontrole IVZ-a imao je ozbiljne posljedice u općini Čair gdje je poznato da postoji veliki broj paradžemata, koji su do značajne mjere uticali na radikalizaciju sljedbenika (Stojkovski/ Kalajdziovski 2018).

Na **Kosovu** je prije uvođenja pluralističkog sistema vjera uglavnom bila aktivnost koja se prakticirala u privatnoj sferi. Iako većinu stanovništva na Kosovu (skoro 90 posto) čine kosovski Albanci i muslimani, prisustvo ekstremnih ideoloških uticaja i aktera koji su svoju agendu gurali iskorištavajući prednosti slobode govora, slobode udruživanja i garancija vjerske slobode postalo je problematično tek nakon sukoba 1999. godine. Nadalje, Jakupi i Kraja (2018) navode da pojava nasilnog ekstremizma na Kosovu nije domaća već izvana vođena i da primarno potiče iz konkretnih mreža i prekogranične saradnje imama iz Makedonije koji imaju snažne veze sa određenim imamima sa Kosova koji pripadaju istim alumni mreže sa Bliskog

¹³ Jedinica El-Mudžahid okupljala je strane borce koji su došli u BiH da se bore u ime Bošnjaka. Većina pripadnika jedinice bili su "uporni i uspješni u ubjeđivanju bosanskih muslimana koji su se priključili toj jedinici da napuste svoje tradicionalno tumačenje islama". Mudžahedini u mnoge prakse bosanskih muslimana smatrali novotarijama u islamu i ohrabivali su ih "da se vrate 'neiskvarenim izvorima vjere'" (Turčalo/Veljan 2018, 7).

¹⁴ Imam al Misri je egipatski vjerski službenik koji je deportovan iz zemlje 2001. godine, a kasnije osuđen za terorizam na osam godina zatvora. Misionarski rad kojim su se bavili strani mudžahedini u Bosni velikim je dijelom usmjeravan pamfletom pod nazivom "Shvatanja koja trebamo ispraviti", koji je napisao al Misri a koji je objavljen 1993. godine uz finansijsku pomoć jedne kuvajtske organizacije. Ovaj pamflet je služio kao osnovno, uvodno štivo za preobratiteljski rad pripadnika jedinice El-Mudžahid Bosni (Turčalo/Veljan 2018).

Istoka i iz zaljevskih zemalja. Primjer općine Hani i Elezit (koja se nalazi blizu granice sa Makedonijom) kao pogođene zajednice govori u prilog povećanoj religioznosti i njenom uticaju na identitet.

Prema navodima Jakupi i Kraja (2018), kontekstualizirajući Islamsku asocijaciju Kosova (BIK), sudar islamskih ideologija na Kosovu postao je očigledan i otvoren 2008. godine kada je BIK prolazio duboku krizu legitimiteta. Kriza proizlazi u najvećoj mjeri iz sukoba dvije škole misli: hanefijske škole koja prakticira vlastitu teologiju (nasljeđe Osmanskog carstva) u proteklih pet stoljeća i druge škole koja smatra da kosovska Islamska zajednica treba biti dijelom globalne Islamske zajednice, nesputana granicama države i otvorena za razne vanjske uticaje. Viši zvaničnici BIK-a krive vladu što nije djelovala po upozorenju da se 'infiltriraju' razni radikalni imami (od kojih su neki došli iz Makedonije) koji su našli otvoren teren i propovijedaju u kosovskim džamijama i finansiraju druge 'netipične' džamije koje su danas rasute širom države.

Etno-politika

U **Makedoniji**, etnički Albanci čine drugu najveću etničku grupu. Tenzije između etničkih Makedonaca i etničkih Albanaca su uvijek bile prisutne, ali u različitim intenzitetima tokom vremena. Tenzije su kulminirale nasilnim oružanim sukobom 2001. godine. Potpisivanjem Ohridskog okvirnog sporazuma tenzije su smanjene do određene mjere povećanjem prava etničkih Albanaca koji žive u Makedoniji i uspostavljanjem pravila podjele vlasti između dvije najveće zajednice. Iako su se odnosi poboljšali od 2001. godine, i dalje su krhki, posebno zbog toga što obje strane iskorištavaju nacionalne narative (Stojkovski/Kalajdziovski 2018). Stojkovski i Kalajdziovski naglašavaju da su odnosi između dvije strane narušavani manjim epizodama etničkog nasilja, posebno tokom mandata prethodne vlade, što je rezultiralo kratkim oružanim sukobom u Kumanovu. Tokom perioda nacionalističke vlasti (2006-2015), Albanci su se osjećali diskriminirano i često marginalizirano što je pojedince moglo nagnati da potraže alternative (Qehaja/Perteshi 2018).

Nacionalističke politike, kontinuirane međuetničke tenzije i poticanje mentaliteta 'mi protiv njih' – što je i narativ koji koriste ekstremni ideolozi i regruteri – moguće da je doprinijelo stvaranju prostora za nastanak radikalnijih linija i ohrabrilo naknadno učešće određenih pojedinaca u radikalnim i nasilnim grupama. Podjele u društvu vođene željom za političkim koristima i tenzije između dvije strane, kako navode autori makedonskog izvještaja, "*imaju potencijal da narative o nasilnom ekstremizmu predstave kao privlačne objema stranama te da ostave prostor za mogućnost radikalizacije*". Imajući u vidu međuetničku dinamiku u makedonskom kontekstu u njenu političku strukturu na državnom i društvenom nivou, "*može se vidjeti kako je političko djelovanje u ovom vremenskom okviru uticalo na stvaranje 'pogodujućeg okruženja' za ekstremizam u zemlji*" (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 3).

U **Bosni i Hercegovini**, nasljeđe međuetničkih sukoba 1990-ih i trenutni etno-nacionalistički i politički radikalizam doprinijeli su društvenim podjelama i učinili društvo podložnijim različitim oblicima radikalizma i ideološkog ekstremizma. Kako su objasnili Turčalo i Veljan, trenutno ustavno uređenje zasnovano na Dejtonskom mirovnom sporazumu "*također je bilo faktor u slabljenju otpornosti Bosanaca na radikalizaciju, jer je stvorio ustavnu realnost koja održava politički ekstremizam rata*". Autori dalje tvrde da je bilo izuzetno teško bosanskom postratnom društvu razvijati nove oblike otpora na radikalizam, što je moglo doprinijeti stvaranju plodnog tla za druge oblike ekstremizma, "*naročito u kombinaciji sa sumornim prilikama na strukturnom nivou – kao što su nastavak političke radikalizacije, institucionalna anomija i društveno-ekonomska nestabilnost*" (Turčalo/Veljan 2018, 41-42).

Polarizirajući etno-nacionalistički narativi i dalje opterećuju postkonfliktno društvo u Bosni i Hercegovini. Takve narative uglavnom promoviraju političke elite i postaju izraženiji tokom izbornih perioda te potiču dalje podjele u društvu sa ciljem postizanja političkih dobiti. Etno-nacionalistički narativi su pomjerali fokus sa političkog radikalizma odozgo prema dolje na selefijske regruterske mreže i pojavu stranih boraca. Izborni periodi se smatraju ključnim trenucima u kojima se kultivira osjećaj otuđenosti zbog čega određeni pripadnici zajednica postaju podložniji ekstremističkim porukama (Turčalo/Veljan 2018; Stojkovski/Kalajdziovski 2018).

Na **Kosovu** i dalje postoje međuetničke tenzije iako su manje učestale. Veza između vjerski zasnovanog nasilnog ekstremizma i etnički zasnovanog političkog ekstremizma nije vidljiva. Zajednice s obje strane spektra uglavnom su krivile socioekonomske uslove i manjak perspektive za budućnost, kao i nedjelotvornost kosovskih institucija za nastanak radikalizma i nasilnog ekstremizma (Jakupi/Kraja 2018, 33).

3.1.2 Nefunkcionalne institucije

Nedostatak povjerenja u upravljanje/državne institucije

U sve četiri države obuhvaćene istraživanjem, nedostatak povjerenja u institucije koji se ogleda u nemogućnosti da odgovore na potrebe građana jasno i glasno je izražen. U **Makedoniji**, povjerenje javnosti u institucije varira po zajednicama i institucionalnim nivoima: na primjer, 54 posto etničkih Makedonaca imaju povjerenje u nacionalnu vladu, dok samo 35 posto etničkih Albanaca dijeli to povjerenje na centralnom nivou. Stepenn povjerenja se mijenja na nivou lokalnih institucija gdje postoji samo 5 posto razlike između etničkih Albanaca i etničkih Makedonaca. Nadalje, fokus grupa u Strugi (sa učesnicima starosne dobi 25-45) pokazala je kolebanje u obraćanju lokalnim institucijama za informacije o suzbijanju i sprječavanju nasilnog ekstremizma (čak i u slučajevima kada postoji odbor za nasilni ekstremizam) zbog generalnog nepovjerenja u institucije (Stojkovski/Kalajdziovski 2018). U Gostivaru, općinsko vijeće koje je osnovano s namjernom da se bavi pitanjima ekstremizma više ne postoji zbog 'institucionalnog nepovjerenja'. U Čairu, nedostatak institucionalne podrške omogućio je okruženje u kojem se ukorijenila pojava paradžemata i tako je stvoren prostor za ekstremističke narative (Stojkovski/Kalajdziovski 2018). U Makedoniji, visoka stopa nezaposlenosti koja proizlazi iz loših ekonomskih uslova trenutno je 22 posto i doseže 55 posto kada je u pitanju nezaposlenost mladih.¹⁵ Kao i u drugim državama, finansijski poticaji nisu glavni faktor koji pojedince gura ka nasilnom ekstremizmu, ali je nezaposlenost faktor koji doprinosi i koji ide uz druge prevladavajuće faktore za nasilni ekstremizam.

Na **Kosovu**, prema izvještaju Public Pulse 2018, godišnje publikacije UNDP-a na Kosovu, samo 32,5 posto ispitanika navodi da su zadovoljni ključnim kosovskim institucijama, u poređenju sa 36 posto iz oktobra 2017. Nadalje, samo 30 posto Kosovara je zadovoljno radom centralnih institucija, u poređenju sa 32 posto iz oktobra 2017. Značajno je da je na Kosovu povećano povjerenje u lokalne institucije jer 50 posto smatra da lokalne općinske vlasti djeluju u skladu sa prioritetima građana (Public Pulse XIV 2018). Iako Jakupi i Kraja (2018) nisu pronašli direktne veze između političkog i vjerskog ekstremizma, uočili su da je kontinuirani politički ekstremizam narušio povjerenje u institucije i u tom procesu je uticao na njihov autoritet u suzbijanju i sprječavanju nasilnog ekstremizma. U **Bosni i Hercegovini**, godišnje javne ankete (2013-2015) su jasno pokazale smanjenje povjerenja građana u institucije, gdje političke stranke uživaju najmanje povjerenja, a slijede ih vlade na svim nivoima.¹⁶ Kako navode Turčalo i Veljan, ovaj "*nedostatak povjerenja u institucije blisko je povezan s općenito niskim nivoom povjerenja među ljudima u bh. društvu*". Selefijski sljedbenici su pokazali čak i niži nivo povjerenja u institucije, dok Islamska zajednica uživa najviši nivo povjerenja među ispitanicima (Puhalo 2018, citirano u Turčalo/Veljan 2018).

Slično je u **Albaniji**, gdje se neuspjeh državnih institucija u pružanju osnovnih usluga poput sigurnosti, zdravstvene njege, vladavine prava i obrazovanja, navodi kao glavni uzrok nezadovoljstva što dovodi do pojačanih problema i dodatne razjedinjenosti pojedinaca od države (Qirjazi/Shehu 2018).

Sve manje povjerenje u vjerske institucije

Partneri u istraživanju zabilježili su u svojim zasebnim studijama smanjenje povjerenja u vjerske institucije. Ovo uglavnom dolazi iz činjenice da su vjerske institucije doživjele pad autoriteta u proteklim godinama i nemaju kontrolu nad brojnim 'nelegalnim' i paralelnim džamijama, čime doprinose pogodujućem okruženju za nasilni ekstremizam.

U **Makedoniji**, mnogi ispitanici u sve tri općine naveli su da je IVZ izgubila povjerenje javnosti. Ovaj sentiment se dalje potvrđuje sekundarnim izvorima, poput nalaza Makedonskog centra za međunarodnu saradnju koji ukazuju da je povjerenje javnosti u IVZ palo između 2008. i 2016. godine sa 77 na 50 posto.¹⁷ Ovo je također period tokom kojeg je u Makedoniji došlo do pojave stranih boraca i širenja nelegalnih džamija i paradžemata. Učesnici fokus grupa u Gostivaru i Čairu su izrazili isti stav da je IVZ izgubila kredibilitet i integritet, da je podbacila kao vjerska institucija i da ne uživa povjerenje vjernika (Stojkovski/Kalajdziovski 2018). IVZ je institucionalno tijelo koje bi trebalo kontrolirati, regulirati i voditi sve džamije širom Makedonije. Moglo bi se reći da je izgubila kontrolu i nadzor, zbog čega su ekstremistički propovjednici pronašli plotno tlo za promoviranje svog tumačenja islama i poduzeli aktivnosti regrutiranja u svojim kongregacijama koje su im dale isti stepen autoriteta i poštovanja.

15 CEIC 2018; European Training Foundation 2013, 8; vidi Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 21.

16 Rezultati ankete, analitika.ba decembar 2015. [pristupljeno 20. aprila 2018]; vidi Turčalo/Veljan 2018, 13.

17 Makedonski centar za međunarodnu saradnju 2016; vidi Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 14.

Islamska Asocijacija **Kosova** (u ovoj studiji pod skraćenicom BIK, odnosno Bashkesia Islame e Kosoves) nije bolje prošla po pitanju povjerenja javnosti. Poput IVZ-a u Makedoniji, BIK je zadužen za nadzor nad lokalnim džamijama, izbor vjerskih lica i odabir tema za predavanja koja se obično drže tokom džume, širom Kosova. BIK je kao takav bio organ zadužen za vjerska pitanja muslimanskih vjernika na Kosovu. Međutim, navodi se da je 2008. godine došlo do krize legitimiteta tokom sukoba između islamskih ideologija i BIK zajednice. Kriza je umanjila autoritet BIK-a i stvorila podjele u višim redovima. Nadalje, kriza se odrazila i u zajednicama zbog nepostojanja zajedničkog fronta protiv radikalnih uticaja, a podijelila je i lokalne zajednice i oslabila autoritet lokalnih imama. Ovim se stvorio pogodan prostor za ukorjenjivanje različitih ideologija na Kosovu (Jakupi and Kraja 2018). Međutim, manjak povjerenja javnosti u BIK nije samo uzrokovan vanjskim prijetnjama koje donose različite ideološke struje. Kako navode Jakupi i Kraja (2018, 15), u općini Hani i Elezit, odnos je bio zategnut *“između BIK-ovog lokalnog glavnog imama i lokalnog rukovodioca organizacije i to su iskoristili oni koji su osporavali autoritet ove organizacije i njenu sposobnost da organizira vjerski život u općini. To se uglavnom ogledalo kroz stvaranje alternativnih mjesta za molitvu u privatnim kućama i omladinskim kampovima koji su bili van tradicionalnih džamija i nisu se držali uputa za molitvu koje je davao BIK”*.

U **Bosni i Hercegovini i Albaniji**, zvanične islamske zajednice ne dijele ovakav manjak povjerenja javnosti kao na Kosovu i u Makedoniji. Iako u obje države postoje paradžemati i nelegalne džamije, umjereni i tradicionalni muslimanski vjernici i dalje pokazuju značajan stepen poštovanja prema zvaničnim predstavnicima islamske zajednice. Razdori između selefija i IZ u BiH vidni su već neko vrijeme i iako je IZ otvorila vrata paradžematima da potpišu protokol sa IZ i pridruže se zajednici, prakse i službenici IZ ostaju primarne ideološke mete selefija. Ipak, IZ uživa značajan nivo povjerenje među tradicionalnim muslimanima u BiH. Ovo povjerenje se najbolje može mjeriti nivoom zekata (oblik obaveznog poreza za one koji ispunjavaju određene kriterije imućnosti) koji IZ prikuplja. Podaci pokazuju da se iznos prikupljen u period 2012-2016. povećavao iz godine u godinu (Turčalo/Veljan 2018).

Loš kvalitet obrazovanja

Iako se čini da stepen obrazovanja, odnosno njegov nedostatak, nisu glavni faktor zbog kojeg se pojedinci radikaliziraju ili pridružuju nasilnim grupama, kvalitet obrazovanja ili nedostatak kvalitetnog vjerskog obrazovanja smatra se preprekom u sprječavanju nasilnog ekstremizma. U svom izvještaju ‘All jihad is local’ (Svaki džihad je lokalni), Nate Rosenblatt objašnjava da stepen obrazovanja prosječnog ISIS borca nije nizak te da samo pet posto njih ima malo ili nimalo obrazovanja, dok 15 posto navodi da su završili osnovnu školu, 32 posto srednju školu ili ekvivalentan stepen (odnosno početno tehničko ili vjersko osposobljavanje), 10 posto da su djelimično završili univerzitetske studije, a 13 posto da su završili univerzitetske studije ili više stepene obrazovanja (Rosenblatt 2016). Adrian Shtuni u studiji ‘Dynamics of Radicalisation and Violent Extremism in Kosovo’ (Dinamika radikalizacije i nasilnog ekstremizma na Kosovu) je također utvrdio da velika većina stranih boraca sa Kosova ima određeno formalno obrazovanje, sa 82 posto njih sa završenom srednjom školom i 10 posto sa visokom stručnom spremom, a samo tri posto ih je završilo samo osnovnu školu. Komparativno gledano, kako navodi Shtuni, čini se da je ova stopa viša od nacionalne stope koja, prema zvaničnom popisu iz 2011, iznosi oko 6,7 posto (Shtuni 2016).

U **Bosni i Hercegovini**, kako navode Turčalo i Veljan, čini se da postoje proturječni podaci o povezanosti nivoa obrazovanja i podrške (ili privrženosti) selefizmu. Anketa provedena 2006. godine dala je rezultat da samo 12,9 posto podržava ovo konzervativnije tumačenje islama te da ova grupa ispitanika ima manji stepen obrazovanja. Azinović i Jusić (2016) su utvrdili da većina stranih boraca koji su iz Bosne otišli u Siriju i Irak ima završenu samo osnovnu školu. Međutim, u novijoj studiji o selefijskoj zajednici u BiH koju je provela Edina Bećirović (2016), 52 posto intervjuiranih selefija je imalo fakultetsku diplomu, a svi su završili srednju školu. U BiH su humanitarne organizacije sa svojim izraženim prisustvom u postratnom društvu Bosne i Hercegovine bile te koje su, da bi privukle Bosance radikalnijim vjerski normama, nudile finansijsku pomoć i stipendije u zamjenu za pohađanje mini-medresa. Ove humanitarne organizacije su također finansirale mladim bosanskim muslimanima odlazak na islamske univerzitete na Bliskom Istoku (najčešće u Saudijskoj Arabiji i Jordanu). Stipendije su se primarno davale mladim ljudima koji su prihvatili selefizam (Turčalo/Veljan 2018).

U **Makedoniji**, nepostojanje kvalitetnog vjerskog obrazovanja i manjak informacija i sposobnosti kritičkog razmišljanja generalno povećava ranjivost zajednice na nasilni ekstremizam. Nepostojanje kvalitetnog vjerskog obrazovanja je najčešće spominjan problem obrazovanja među ispitanicima, a opisan je kao loš kvalitet vjerskog obrazovanja odnosno nemogućnost prestupanja vjerskom obrazovanju. *“Sekundarni izvori također potvrđuju ovaj nalaz i sugeriraju da je ovaj problem još dublji među manjinskim populacijama. Kako navodi Evropska fondacija za obuke (2013, 13), postoje dokazi ‘kontinuirane diskriminacije*

i isključivanja ranjivih grupa', poput etničkih Albanaca, iz jednakog pristupa obrazovanju" (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 15).

Može se tvrditi da nepostojanje odgovarajućeg vjerskog obrazovanja stvara prostor za nastanak i razvoj ekstremističkih narativa, kako navode Stojkovski i Kalajdziovski: "Nadalje, bez autoritativnog narativa koji nudi neekstremističko tumačenje islama, nema načina da oni koji su u potrazi za vjerskim znanjem uspiju odvojiti umjerena od ekstremističkih stajališta. Kvalitet, u ovom smislu ima višestruko značenje: odnosi se na 'dostupnost' vjerskog obrazovanja, i u geografskom i u rodnom smislu; neregulirano je u smislu sadržaja, a ne pruža povezanost između vjerskih knjiga i svakodnevnih potreba muslimana" (ibid.). Nadalje, prema izvještaju iz ove države, nastavnici nisu adekvatno obučeni da učenike educiraju o potencijalnim opasnostima narativa i grupa nasilnog ekstremizma. O temi nasilnog ekstremizma se rijetko razgovara među nastavnim osobljem, a čini se da prevladava pristup izbjegavanja te teme.

Navedeno je da nedostaje kritičko razmišljanje u obrazovnim sistemima svih obuhvaćenih država. U **Bosni i Hercegovini**, obrazovni sistem je i dalje zasnovan na uskom pristupu u kojem se učenici ne ohrabruju da propituju ono što im se predaje. Kako je rečeno tokom jednog intervjua: "To počinje od osnovne škole, gdje učenicima ukradu kreativnost i slobodno razmišljanje, i nastavlja se do univerzitetskog nivoa. Na kraju dobijete osobu koja pristaje na sve" (Turčalo/Veljan 2018, 17). U **Makedoniji**, ispitanici su kritizirali kvalitet obrazovanja koje osobe liši sposobnosti kritičkog pristupa informacijama koje im se serviraju (Stojkovski/Kalajdziovski 2018). Kritičko razmišljanje je još manje zastupljeno u ruralnim područjima, gdje su posebno žene navodile da nemaju pristup obrazovanju što dovodi do nerazvijenosti njihovih sposobnosti za kritičko razmišljanje.¹⁸

Slično je u i **Albaniji** gdje je potrebno uložiti više napora da bi obrazovni sektor odgovorio na problem nasilnog ekstremizma. Iako su u Kavaji vođene djelotvorne kampanje podizanja svijesti, treba više raditi i više pažnje posvećivati obrazovanju mladih. Nastavnici na ovom problemu rade sa učenicima, ali kažu da je potreban pristup koji je više institucionalan.¹⁹ Vjerske vođe također kažu da o problemu nasilnog ekstremizma razgovaraju sa svojim kongregacijama. Konačno, Qirjazi i Shehu (2018) su zaključili da uvođenje vjeronauke u škole koju bi predavali obučeni vjerski stručnjaci "predstavlja mehanizam za obuzdavanje dezinformacija i smanjenje podložnosti mladih na vjerski ekstremizam".

3.1.3 Osjećaj marginalizacije

Zasnovan na identitetu

Na **Kosovu**, u sve tri općine, osjećaj marginalizacije, izolacije i otuđenja tumačen je kao poticaj ranjivim pojedincima da potraže pripadanje nekoj višoj svrsi ili grupi. Ove nedaće se stavljaju nasuprot širem društvu koje je "odgovorno za osjećaj izolacije, otuđenja i marginalizacije ranjive osobe". Manjak razvoja i izgleda za budućnost, zajedno sa zanemarivanjem koje vrše vlasti, pogoršao je cjelokupni problem. U općini Hani i Elezit, na primjer, jedna osoba je tokom intervjua tvrdila da iako je načelnikov stil upravljanja umjeren i prikupio mu je značajnu podršku, njegova politika (načelnik Suma je nezavisan) nema moć da općinu i njene stanovnike stavi kao prioritet centralnoj vladi koja zbog toga i dalje ne reagira na potrebe stanovništva ove općine. S tim u vezi, tvrdi se da je nedostatak razvoja i inicijalni manjak proaktivnih sredstava za suočavanje s problemom vjerskog ekstremizma dodatno pogoršalo problem u većini pogođenih općina. Stoga se smatra da je nedostatak razvoja blisko povezan sa nedostatkom perspektive, koja je uzrokovana nedjelovanjem vlasti. Ipak, u proteklim godinama, a posebno od kada je došlo do pojave nasilnog ekstremizma, mnogi donatori su, iako nekoordinirano, pokazali interes za inicijative koje bi vodile sprječavanju nasilnog ekstremizma.

U **Bosni i Hercegovini**, najpogođeniji Zeničko-dobojski kanton prožet je stalnim osjećajem neizvjesnosti koji utiče na pojedince na ličnom nivou više nego bilo koja druga prijetnja. Osjećaj sveprisutne neizvjesnosti koji dijele brojni učesnici fokus grupa proizlazi iz osjećanja da je budućnost nesigurna i da nema izgleda. Na mlađe i nevjenčane osobe najviše utiče ovaj percipirani manjak prilika, izgleda za budućnost i pouzdane socijalne skrbi za podršku porodici. Ovaj osjećaj neizvjesnosti za budućnost usko je povezan sa nepovjerenjem u institucije u svim obuhvaćenim zajednicama. "Slabljenje prodrustvenih institucija uglavnom vodi osjećaju nesigurnosti koji često stvara tjeskobu i defetizam" (Turčalo/Veljan 2018, 14).

¹⁸ Ženska fokus grupa u Strugi; vidi Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 22-23.

¹⁹ Fokus grupa u Kavaji; vidi Qirjazi/Shehu 2018, 17.

U **Albaniji**, nasuprot tome, čini se da se osjećaj marginalizacije, diskriminacije i otuđenja razlikuje u obuhvaćenim zajednicama. Na primjer, u Kavaji, društvena kohezija je mnogo jača nego u drugim zajednicama, ali se dešavaju slučajevi diskriminacije iako ne u velikom broju. Jedna muslimanka praktikantica je, na primjer, navela da u najgorem slučaju *“postavljaju nam tendenciozna pitanja o nošenju hidžaba, ali nam je to prestalo smetati”* (Qirjazi/Shehu 2018, 18). U umjereno pogođenoj općini Korča, pak, učesnici su naveli drugačije stavove: jedna muslimanka praktikantica podijelila je iskustvo da su joj drugi pripadnici zajednice postavljali brojna direktna i gruba pitanja o njenom načinu oblačenja.

Izolacija zajednica

U **Makedoniji**, mnogi ispitanici su naveli da doživljavaju percipiranu i stvarnu diskriminaciju i izolaciju albanske zajednice koju vrši makedonska zajednica. S druge strane, makedonska zajednica doživljava percipirani gubitak značaja i statusa. Jasno je da ove tenzije, kako navode istraživači na terenu, čine privlačnijim narativ nasilnog ekstremizma objema stranama i ostavljaju prostor za mogućnost radikalizacije. Općina Čair, na primjer, zbog svoje pozicije – manjinska zajednica u većem gradu – ima drugačija iskustva od općina Gostivar i Struga (Stojkovski/Kalajdziovski 2018).

U **Albaniji**, izolirane zajednice kojima nedostaju funkcionalne institucije, koje su prožete korupcijom i netransparentnošću vlasti, kao i nezaposlenošću i ekonomskim problemima, najpodložnije su radikalizaciji. Te zajednice se uglavnom sastoje od osoba starosne dobi 19 do 29 godina. Prema riječima jednog predstavnika civilnog društva, izolacija dovodi do sljedećeg: *“kada nemaš dovoljno novca da prehraniš porodicu, ne možeš baš držati glavu gore”* (Qirjazi/Shehu 2018, 18). Međutim, navedeno je da u Albaniji postoje i različiti oblici diskriminacije, poput one zasnovane na vjeri. Iako ovo nije naročito vidljivo jer je većina Albanaca tolerantna prema drugim religijama, neki praktikanti su naveli da osjećaju manje i blaže oblike diskriminacije. Učesnici fokus grupe u Kavaji dijele slično osjećanje, a jedan musliman praktikant je rekao, *“teško je ne osjećati se izolirano kada vas osuđuju zbog ličnih uvjerenja; a prosto ne želiš da ulaziš u sukobe; deklarativno, svi kažu da poštuju tvoj izbor ali u stvarnosti postoji određena stigma u vezi sa tvojom vjerom”* (ibid.).

Na **Kosovu**, povećana podložnost zajednice Hani i Elezit može se dijelom objasniti činjenicom da je općina bila nedovoljno zastupljena na centralnom nivou i da zbog toga nema pristup prednostima razvoja i pažnji međunarodnih donatora – ovo se vidi u lošoj infrastrukturi općine u kojoj nema kulturnog centra ni bilo kojeg drugog centralnog mjesta za aktivnosti zajednice ili okupljanje organizacija civilnog društva (Jakupi/Kraja 2018, 27). Iako su se socioekonomski i životni uslovi unaprijedili u protekle dvije decenije, hronični problemi poput nezaposlenosti i dalje su prisutni i doprinose pogodnom okruženju za nasilni ekstremizam.

Konačno, studija o **Bosni i Hercegovini** daje neke naznake da u određenim slučajevima izolacija može ustvari dolaziti iz činjenice da se male zajednice (poput Gornje Maoče i Ošvi) same ograđuju u izolaciju kad god vođe tih zajednica smatraju da nemaju želju ili potrebu za državom i širom društvenom zajednicom. Naravno, ovo nužno ne odražava većinsko mišljenje u tim općinama, jer su ispitanici na terenu naveli da smatraju da dinamika nasilnog ekstremizma obično dolazi iz zajednica koje su manje od općine (Turčalo/Veljan 2018).

3.2 Akteri u pogođenim zajednicama: oni koji traže prilike, oni koji omogućavaju, čuvari, mete

Set faktora koji su predstavljeni u prethodnom dijelu istinski imaju ulogu u stvaranju (odnosno omogućavanju) pogođenosti određenih zajednica. Istovremeno, mogu se posmatrati i kao “jaz” ili “praznina” u društvenoj organizaciji i društvenom identitetu. Ovaj prostor, koji se otvori kada su društva obilježena polarizacijom, slabim (državnim i/ili religijskim) institucijama i nepostojanjem izgleda i prilika za budućnost, mogu iskoristiti određene organizacije (ili pojedinci) da ponude nova i/ili alternativna tumačenja i (vjersku) ideologiju putem mreža, političara i vjerskih aktera – u odsustvu odlučnosti ili otpora drugih. Ti akteri mogu imati značajan uticaj na izloženost zajednice nasilnom ekstremizmu jer mogu doprinijeti smanjenju ranjivosti ili pojačati nedaće a time i ranjivosti.

Ovaj dio se bavi ulogom različitih aktera u poticanju na nasilni ekstremizam. Poseban naglasak se stavlja na trostruki uticaj koji imaju vjerski nedržavni akteri na ranjive i slabo funkcionalne zajednice kroz stvaranje zajednice i pružanje usluga u okolnostima nefunkcionalne države i vjerskih institucija i kroz iskorištavanje nedaća u okolnostima snažnog osjećaja kako lične tako i globalne nepravde.

3.2.1 Vjerski nedržavni akteri i egzogeni uticaji

Vjerski nedržavni akteri u obuhvaćenim državama Zapadnog Balkana su u velikoj mjeri egzogeni zajednicama. Mobilni su i transnacionalni i glavni im je cilj instrumentalizirati ranjive pojedince i zajednice da bi promovirali alternativu. Ovo se uglavnom radi kroz strane NVO-e i mobilne regrutere čiji je glavni cilj ponuditi drugačije tumačenje islama i novi svjetonazor.

Selefijske NVO

Na **Kosovu**, nasilni ekstremizam je uglavnom eksterno vođena pojava i direktno se povezuje sa nekoliko propovjednika i influensera koji su spremali regrute za IS iz neposrednih lokalnih mreža. Nevladine organizacije su godinama služile kao frontovi za ideološku indoktrinaciju i regrutiranje, posebno iz glavnog grada Prištine od kraja sukoba 1990-ih. Jakupi i Kraja su utvrdili da su top regruteri na Kosovu radili kroz nevladine organizacije poput 'Rinia Islame' i 'Nektar' i da su bili prvi koji su osporili autoritet BIK-a. Zbog geografske blizine, regruteri i NVO-i su održavali bliske veze sa propovjednicima u Makedoniji. Te propovjednike/regrutere podržavale su NVO u držanju predavanja u džamijama i na okupljanjima van formalnih okvira vjerskog autoriteta. Također su pomagale u odlasku niza muškaraca iz njihovog područja djelovanja u istočnim dijelovima Kosova (najviše u općinama Hani i Elezit, Kačanik i Gnjilane), koji su se pridruživali ekstremističkim grupama poput IS, tako što su im davali upute a i novac. Mogućnost ovih pojedinaca (propovjednika i regrutera) da djeluju i rade uz podršku lokalnih NVO-a, koji su im omogućili da vrše uticaj kroz neformalna okupljanja i veze, smatra se jednim od glavnih razloga za visoke nivoe radikalizacije u istočnim dijelovima Kosova. BIK organi su se žalili na činjenicu da ovaj uticaj pojedinaca koji oni vrše kroz različite NVO-e nisu osporavali državni organi ni na lokalnom ni na centralnom nivou te da je on omogućio neovlaštenim imamima koji su došli izvan zajednice, uključujući i iz Makedonije, da svoj domet prošire mimo zvaničnog i tradicionalnog okvira djelovanja BIK-a.

U **Bosni i Hercegovini**, slabosti zvanične Islamske zajednice, kako strukturalne tako i institucionalne, iskoristili su primarno brojni pojedinci i organizacije (neke čak i iz dijaspora) koje su imale podršku zaljevskih zemalja. Selefije u BiH su počele uspostavljati i organizirati paralelne kongregacije (odnosno paradžemate) kao alternativna vjerska okupljališta u odnosu na postojeće džamije Islamske zajednice. U bosanskom kontekstu, selefijske grupe i misionari imali su ključnu ulogu u radikalizaciji pojedinaca i zajednica. U Zeničko-dobojskom kantonu su se, tokom perioda 1992-1995, grupe mudžahedina naselile i počele širiti selefijsku ideologiju. Za selefijske mudžahedine, Zenica je bila 'plodno tlo' za regrutiranje, posebno zato što su bosanski muslimani osjećali da ih je tokom rata Zapad zaboravio. Do kraja rata, selefizam se ukorijenio među malim brojem ljudi u tom području i u drugim dijelovima zemlje. Postratni period, obilježen lošim ekonomskim uslovima, otvorio je vrata humanitarnim organizacijama iz zaljevskih zemalja koje su nastavile promovirati selefizam i vehabizam. Može se tvrditi da su strani mudžahedini bili presudni za širenje selefizma u Bosni. Napogođenije zajednice su one u kojima je došlo do uspostavljanja paradžemata i koje su kasnije doživjele pojavu stranih terorističkih boraca.

U nekim od ovih mjesta, novim pripadnicima, posebno mladim ljudima, najprivlačnije je bilo osnivanje i kasnije održavanje paradžemata jer su primali novac da petkom idu na džumu (Turčalo/Veljan 2018). Djeca iz osnovnih škola su također bila meta raznih selefijskih humanitarnih organizacija. Osnivale su mini-medrese, davale stipendije i osiguravale spavaonice za siromašne studente po vrlo niskoj cijeni. Glavne ciljne grupe ovih humanitarnih organizacija bile su posebno ranjive porodice i pojedinci, kao što su samohrane majke i djeca sa invaliditetom. Ovakva vrsta rada je određenim članovima zajednice stvorila osjećaj pripadanja. Na tak način se krug sljedbenika širio i povećavao u nekim ranjivim postratnim bosanskim zajednicama, koje su podržavale alternativna tumačenja vjere jer su na taj način dobivale osnovne usluge.

Dijaspora i strane donacije

Dijaspora je također identificirana kao akter koji je imao značajnu ulogu u procesu radikalizacije, posebno najviše izoliranih zajednica i paradžemata. Prema intervjuima sa sigurnosnim zvaničnicima i ekspertima, u **Bosni i Hercegovini** je dijaspora bila ključna za uspostavljanje zajednice u Gornjoj Maoči (selo u Tuzlanskom kantonu, na granici sa Brčko distriktom). Oni su redovno posjećivali paradžemate u Zenici, a kasnije su neke od tih osoba, konkretno iz Austrije, bile optužene za redovno finansiranje terorizma. Pored toga, ekonomski uslovi i nedostatak razvoja bili su presudni za pripremu terena za brojne nedržavne aktere da ispune institucionalni vakuum. Na primjer, područje Zeničko-dobojskog kantona imalo je vrlo aktivan industrijski sektor i željezaru koja je upošljavala oko 25.000 ljudi iz cijelog kantona. Njeno zatvaranje i

dugotrajni proces privatizacije uzrokovali su tešku ekonomsku krizu. To je značilo da su radikalni pojedinci koji su na raspolaganju imali novac i ‘neke druge’ spremne ideje našli način da privuku ljude novom tumačenju islama i potpuno novom svjetonazoru u odnosu na onaj na koji su bili navikli.²⁰

Strane donacije (uglavnom nekontrolirane) imale su ključnu ulogu u stvaranju paralelnih vjerskih zajednica. U kontekstu **Albanije**, na primjer u Korči, finansiranje raznih donatora omogućilo je razvoj različitih struktura podrške koje su doprinijele konsolidaciji podjela unutar jedne grupe u društvu. Posljedica je bila da su ti razdori između vjerskih službenika i praktikanata doveli do održavanja odvojenih molitvi u džamijama tokom kojih su grupe vjernika pristajale obavljati molitvu samo sa imamom kojeg oni podržavaju. Pored toga, slabe institucije, korupcija i nekažnjivost igrali su ulogu u stvaranju prostora za pojedince da pronalaze alternativu za ‘pružatelje usluga’. Neuspjeh institucija da se suoče sa rizicima nasilnog ekstremizma u svojim zajednicama stvorio je prilike za radikalne pojedince da uđu i da djeluju. Uz manjak osnovnih usluga kao što su sigurnost, zdravstvena zaštita, obrazovanje i vladavina prava, problemi se povećavaju, kao i udaljenost ljudi od države.

Nelegalne kongregacije

Na kraju, nelegalne kongregacije postoje u svim obuhvaćenim državama, uglavnom iz istih razloga i sa istim uzrocima – nude mjesto okupljanja istomišljenika i usko su povezane sa vjerskim nedržavnim akterima, kako je predstavljeno u prethodnom dijelu.

U **Makedoniji**, zbog slabljenja autoriteta i kredibiliteta zvanične Islamske zajednice, nelegalne džamije i paradžemati proširili su se cijelom zemljom. Paralelne kongregacije držale su se van okvira Islamske zajednice i djelovale su pored legitimnog vjerskog ustrojstva. Njihovo širenje je omogućilo istovremeno i, u nekim slučajevima, izuzetno snažno pojačanje ekstremističkog narativa koji propovijedaju. Nelegalne kongregacije uspjele su narušiti i razvodniti umjerene narative koje su promovirale džamije pod kontrolom IVZ-a u Makedoniji.

Na sličan način su se na **Kosovu**, zbog sloma BIK-ovog autoriteta i društvene pozicije, u različitim dijelovima zemlje pojavile nelegalne džamije i nezavisni propovjednici koji su ignorirali autoritet BIK-a, a koji su koristili sredstva kao što je prisustvo na internetu i okupljanja mladih (npr. ljetne kampove) da privuku sljedbenike. Istraživači su utvrdili da su ovi propovjednici dolazili iz dalekih mjesta, čak iz Pakistana, ali i iz bližih zemalja, poput Makedonije, boravili tu i obraćali se znatiželjnim grupama koje su posjećivale džamije češće nego prije sukoba 1999. godine. Nelegalne kongregacije i propovjednici koji su vodili takva okupljanja, a koji su često bili povezivani sa ključnim regruterima iz pogođenih zajednica, direktno su, kako se čini, uticali na nivo radikalizacije u određenim zajednicama, kao i na reakciju tih zajednica na nasilni ekstremizam. Kao i u Albaniji, lokalne institucije nisu proaktivno djelovale po pitanju onih osoba koje su pokazivale naklonost ka alternativnim ideologijama i umjesto toga su ih ignorirale kao autsajdere.

3.2.2 Društvene mreže koje potpiruju probleme i nova vjera

Iako je istraživači nisu detaljno ispitali, treba se spomenuti uloga društvenim mreža i društvenih medija u širenju literature koja se bavi specifičnim tumačenjima vjerskih tekstova, jer se čini da je ključna u radikalizaciji grupa i pojedinaca.

U **Makedoniji**, ispitanici u sve tri općine navode veliku dostupnost ekstremističkih materijala na internetu, primarno na društvenim medijima, za koje se smatra da pomažu proces radikalizacije i regrutiranja koji vode ekstremističke grupe. Međutim, ideološka blizina se ne manifestira samo na online platformama, blizina ekstremističkih predavanja, propovjednika i džamija imala je efekat ‘širenja’ nefizičkog materijala, uključujući i širenje radikalnih ideja. Ovo se posebno često dešavalo u pogođenoj općini Čair u džamijama koje su van zvaničnog okvira IVZ-a.

U makedonskom kontekstu, relativno je lako naći način da se iskoriste različite nijanse narativa o nedaćama, posebno jer je Makedonija i dalje u mnogo vidova postkonfliktni kontekst. Nedaće albanskog stanovništva u Makedoniji ekstremisti vrlo lako mogu iskoristiti za svoje regruterske narative o žrtvi. *“Iako pojedinac koji je etnički Albanac može osjećati da je izoliran, otuđen ili marginaliziran u širem makedonskom društvu, ovdje su te nepravde prenesene na širi, kolektivni plan narativa o nepravdi etnički albanske populacije, kako to definiraju ekstremistički ideološki narativi”* (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 19). Pored toga, uticaj master narativa o svijetu oblikuje lične i kolektivne nepravde u širu političku kritiku

²⁰ Za više detalja vidjeti Becirevic 2016, 37-44.

statusa quo. Društvene mreže, na internetu ali i mimo njega, nude prilike za socijalizaciju sa radikalima i istomišljenicima, te stvaraju odgovarajuće okruženje za potragu za smislenim odnosima i značajem “a mogu ‘uhvatiti pojedince u klopku kroz dinamiku vršnjačkog pritiska [i] jednostranog grupnog mišljenja’ čime se može ‘povećati cijena napuštanja i učvrstiti opredijeljenost za nasilje” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 11).

U **Bosni i Hercegovini**, selefijski propovjednici koji su djelovali kroz paradžemate iskorištavali su master narative o svijetu. Kroz te narative, selefije su stekle nadnacionalni identitet kao dio globalne Ummeta, dijelom i propagirajući da nacionalni identitet nije potreban. Selefijske vođe, na internetu i van njega, propagirali su i promovirali reinenciju ‘čistog’ islama koji će oblikovati vjersko shvatanje njegovih sljedbenika i u konačnici izbrisati lokalizirane društvene i kulturne tradicije bosanskih muslimana. Kako citiraju Turčalo i Veljan (2018, 15), Azinović i Jusić su utvrdili da je potreba za vanjskim usmjerenjem i pravilima motivirala mnoge bosanske selefije da se pridruže ISIL-u, navodeći da “to usmjeravanje možda omogućava da se nose sa nesigurnostima svakodnevnog života, a da se ne moraju neprestano pitati da li su njihovi postupci ili želje dozvoljeni u očima Boga. Narativ ISIL-a i njegov zaključak da brutalna sila pravde ispravlja sve nepravde nanesene muslimanima navela je neke mlade Bosance da povjeruju kako im pripadnost ISIL-u garantira ispravnost i vječni život” (Azinović/Jusić 2016, 73). Izvještaj o Bosni i Hercegovini naglašava ulogu društvenih medija u propagiranju takvih narativa: “Sveprisutnost selefijskih propovjednika na internetu znači da će neke osobe koje traže vjeru lako doći do predavanja vodećih daija koja se postavljaju na internet stranicama i dijele širom platformi društvenih medija” (Turčalo/Veljan 2018, 18).

U **Albaniji** su online mediji imali ulogu u radikalizaciji jer su na njima materijali dostupni i lako im je pristupiti. Neki od intervjuiranih imama ukazali su na činjenicu da se većina ekstremističkih informacija dobiva ne od vjerskih organa već od pojedinaca koje lako uvjeri štivo koje čitaju. Vjerske vođe su naglašavale u više navrata da postoji mnogo dezinformacija o vjeri koje narušavaju ugled islama. U Albaniji su sve tri općine bile izložene problemu dezinformacija na internetu kao i potencijalnom kontaktu sa radikalnim propovjednicima i praktikantima. Tirana je primarno imala ekstremističke propovjednike koji su nastojali iskoristiti izoliranost određenih zajednica u kojima su propovijedali. U Yzberishtu, na primjer, gdje je nivo radikalizacije najviši u državi, društvene mreže su bile presudne za održavanje dosljedne privrženosti ekstremističkoj ideologiji zbog ovisnosti o uslugama kao što su hrana, odjeća i novac. Pored toga, u Korči, jedina ekstremistička grupa koju su istraživači identificirali čini se da je iskorištavala manjak jedinstva (i razdor autoriteta) među tradicionalnim islamskim grupama te ga koristila za promoviranje drugih oblika islama (kako oni znaju).

3.2.3 Liderstvo u zajednici

U svim studijama slučaja, eksplicitno ili implicitno se ističe važnost (imenovanog ili samoimenovanog) liderstva na strani lokalnih vlasti i vjerskih organa. Isto vrijedi i za predlagače novog ili drugačijeg čitanja vjere (i politike), odnosno za one koje nazivamo “predatori” ili, manje dramatično, oni koji traže prilike.²¹ Studija slučaja za **Bosnu i Hercegovinu** naglašava da “[je] važnost vođe koji formulira intelektualne i teološke poruke kojima se promiču i opravdavaju radikalne ideje ili akcije jasna je u pogođenim zajednicama obuhvaćenim studijom. Pored toga, harizmatičan vođa pomaže u privlačenju novih sljedbenika. Mala grupa selefija u BPK nema takvog vođu i stoga su male šanse da će dalje rasti” (Turčalo/Veljan 2018, 19, iz diskusije fokus grupe). Kada postoje takve harizmatične vođe, čini se da pronađu posvećene sljedbenike: “Zajednička karakteristika nenasilnih i nasilnih ekstremističkih grupa u pogođenim zajednicama obuhvaćenim studijom je nedvosmislena uloga vodstva i drugarstvo unutar grupne dinamike. Odluke vođa su nesporne, a sljedbenici ih neupitno slijede. A ti sljedbenici neprestano traže dalje smjernice u svakoj razumljivoj sferi svog života, od toga s kim će stupiti u brak, preko načina stupanja u vjerski dozvoljen spolni odnos, pa do pitanja da li je neki posao halal (dozvoljen prema islamskom pravu).” Prema mišljenju autora, ovim se “pokazuje spremnost selefija da dozvole vjerskim vođama da uređuju svaki mikrodetalj njihovog života” (Turčalo/Veljan 2018, 17). Ova opservacija nije sistematski povezana sa niskim stepenom obrazovanja i kritičkog mišljenja, naglašavaju istraživači, iako u nekim slučajevima ta veza postoji.

²¹ U kontekstu ove studije, “predatori” podrazumijevaju aktere (pojedinačne ili grupe) koje zauzimaju tu socio-političku prazninu, ali ne zamjenjuju nužno državu. Mogu ispuniti prazninu koja je nastala zbog institucionalnog odsustva ili zanemarivanja pružanjem usluga, stvaranjem socioekonomskih zajednica ili nudjenjem kulturnih alternativa, na primjer. To mogu raditi u blažim oblicima, paralelno sa državnim ili legitimiziranim javnim i vjerskim institucijama, ili u težim oblicima, mijenjajući državne ili legitimizirane javne i vjerske institucije.

Koncept liderstva se javlja i u studiji slučaja za **Albaniju**, ali u odnosu na njegovo odsustvo odnosno slabost, a ne snagu, kako je navedeno u dijelu 3.2.1. Državne institucije se također predstavljaju kao neaktivne i impotentne u suočavanju sa ‘nelegalnim’ organizacijama koje pružaju vjersku ili ekonomsku pomoć svojim zajednicama. Mnogi učesnici fokus grupa su naveli da je prisustvo države ključno za sprječavanje ili zaštitu pojedinaca od regrutacije radikalnih i nasilnih grupa. Nadalje, “*Prema mišljenju načelnika policije u Tirani, jedan od najrelevantnijih elemenata u ohrabrivanju stranih boraca bio je ‘očigledan manjak interesa državnih institucija da reagiraju na situaciju’ [misleći na vrijeme kada se pojavila pojava stranih boraca]*” (Qirjazi/Shehu 2018, 21). Pored toga, neefikasne institucije – općine koje su otvorene za saradnju sa drugima po pitanju sprječavanja nasilnom ekstremizma ali same ne poduzimaju proaktivne korake da umanje rizik od nasilnog ekstremizma – smatraju se faktorom koji omogućuje i stvara prilike da se radikalizam i nasilni ekstremizam manifestiraju u zajednici. Manji, ali postojeći problem, prema albanskoj studiji slučaja, je da među brojnim političkim i vjerskim vođama postoji otpor da priznaju prisustvo nasilnog ekstremizma u svojim zajednicama tako da im je ova tema dosta nisko na dnevnom redu.

Međutim, “*manjak interesa za ovaj problem stvara priliku da se radikalizam i nasilni ekstremizam širi u zajednici*” (Qirjazi/Shehu 2018, 22). U odnosu na liderstvo krovnog vjerskog organa, odnosno Muslimanske zajednice Albanije (MZA), navode da je “*važno spomenuti da su kroz sve intervjuve vođe vjerske zajednice naglašavale da je važno da MZA ima više kontrole i uticaja kao mehanizam za prevenciju sličnih ‘odmetničkih’ operacija i dalje radikalizacije u budućnosti.*” (ibid., 23.)

Slična situacija proizlazi iz studije slučaja **Kosova**, gdje autori potvrđuju da je prostor za mišljenja nasilnih ekstremista proširen tokom krize u vodstvu Islamske zajednice (BIK): “*Slom autoriteta, kriza legitimiteta i podjele u višim redovima kosovske Islamske asocijacije otvorile su prostor da razne ideologije infiltriraju dijelove Kosova. Odsustvo zajedničkog fronta protiv radikalnih uticaja podijelilo je zajednicu i oslabilo autoritet tradicionalnih imama.*” (Jakupi/Kraja 2018, 26.) U smislu budućnosti, naglašava se potreba za ponovnim uspostavljanjem moći djelovanja: “*Putanje i iskustva koja će ove zajednice u konačnici imati sa radikalizacijom bit će značajno oblikovane obnovom moći djelovanja vođa i influensera u zajednici kojima trenutno nedostaju mehanizmi i poticaji za reakciju u suočavanju sa izazovima*” (Jakupi/Kraja 2018, 1).

Konačno, u Makedoniji, autori su naglasili slične slabosti: “*Ako IVZ treba da bude institucionalno tijelo koje regulira i vodi sve džamije širom Makedonije, lako je ekstremističkim propovjednicima iskoristiti njen manjak kontrole...*” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 14/15). “*Paralelnim džamijama’ je dozvoljeno da niknu pored legitimnih vjerskih ustanova, vjerovatno u okviru vakuuma moći koji je iza sebe ostavila neefikasna IVZ. Širenje ovih ustanova omogućilo je istovremeno širenje ekstremističkih narativa koje prihvataju, čime se dodatno njihov narativ legitimizirao a umjereni narativi koje promoviraju džamije pod kontrolom IVZ razvodnili*” (ibid., 14). Gledano regionalni i politički, autori također tvrde, sa Majdom Ruge (2017), da je “*nacionalistička vladavina najvažniji domaći pokretač [...] radikalizacije*” u regiji Zapadnog Balkana, u kojoj nacionalističke vođe “*sprječavaju pomirenje manipulirajući društvenim podjelama da bi pažnju odvratili od neuspjeha upravljanja*” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 12).

Generalno, naglašava se važnost razumijevanja značaja političkog i vjerskog liderstva. Liderstvo je djelotvorno na tri načina – a njegovo odsustvo u dobranamjernim, konstruktivnim silama ili njegovo prisustvo u zlonamjernim, destruktivnim silama dovodi do veće podložnosti nasilnom ekstremizmu (među drugim polarizacijama) i pogađa zajednice do većeg stepena: prvo, liderstvo je djelotvorno kao kontrola, a nedostatak kontrole u sferi autoriteta je problematičan. Drugo, liderstvo je djelotvorno kao moć, a borbe oko moći unutar i među institucijama su problematične. Treće, liderstvo je djelotvorno kao sredstvo predviđanja i privlačenja pažnje, a nedostatak perceptivnosti o nasilnom ekstremizmu (njegovom porijeklu, prijetnji koju predstavlja) je problematičan.

3.2.4 Dodatni akteri koji imaju funkciju omogućavanja ili čuvanja

Iako su vjerske i institucije lokalnih vlasti od primarnog značaja, korisno je naglasiti dodatne aktere čije je djelovanje (više nego njihov grupni identitet per se) presudno za ukorjenjivanje nasilnog ekstremizma u zajednici. Najuticajniji su mladi ljudi, žene, roditelji, obrazovni kadar i socijalni radnici. Mogu se smatrati primarno “metom” za regrutaciju (mladi), s jedne strane, ili “čuvarima” od destruktivnih radikalizirajućih uticaja, s druge strane. Ako im je djelovanje slabo ili neodlučno, mogu postati faktori omogućavanja pogođenosti nasilnim ekstremizmom.

Nedavna studija koju je objavio OSCE ukazuje na te aktere, između ostalog: “*Mladi, žene i vođe u zajednici su ključni akteri civilnog društva u radu na P/CVERLT²² zbog njihovog uticaja i sposobnosti da potaknu društvenu promjenu. Drugi akteri poput medija, agencija za provođenje zakona, obrazovnog kadra, istraživača i privatnog sektora također mogu napraviti značajan doprinos ...*”. Međutim, ova studija također naglašava važne izazove u realizaciji ovog potencijala, koji često dovode do nedjelovanja ili neefikasnosti. Među pobrojanim izazovima su “*snalaženje u političkim i pravnim ograničenjima; osiguravanje učešća u politikama na nivou vlade i izradi strategija; pribavljanje adekvatnog i održivog finansiranja; izgradnja unutrašnjih kapaciteta; osiguranje lične sigurnosti; uspostava djelotvornih partnerstava sa vladinim akterima*” (OSCE 2018, 10). Četiri studije slučaja nude određene preliminarne uvide o grupama ovih aktera, ali je dodatno istraživanje potrebno da bi se prikupili konkretniji podaci.

Mladi

U odnosu na mlade, postoji osjećaj među učesnicima pojedinačnih istraživanja po državama da je to grupa kojoj često nedostaje svijest i/ili vještine kritičkog razmišljanja. Nadalje, daje im se malo prilika da te vještine (sekularne i vjerske) razvijaju u obrazovnom sistemu. Također postoji osjećaj da su mladi posebno podložni radikalizaciji koja vodi ka nasilnom ekstremizmu (više o ovome slijedi). Studija slučaja **Bosne i Hercegovine** mlade navodi kao primatelje stipendija koje nude selefijske grupe i koje, u okolnostima izuzetno visoke nezaposlenosti, mogu predstavljati privlačnu opciju. Autori navode: “*BiH ima najveću stopu nezaposlenosti među mladima u dobi od 15 do 24 godine (60,9 posto) u svijetu (Međunarodna organizacija rada ILO, 2016), a nezadovoljstvo mladih koji imaju ograničene ili nikakve mogućnosti za društveno i ekonomsko napredovanje čini ih prijemčivim za nove doktrine, naročito one koje nude apstraktna, utopijska rješenja za naizgled nerješive probleme. Ovaj nedostatak prilika bi se čak mogao smatrati nekom vrstom traume za mlade ljude u BiH koji ponekad beskrajno čekaju samo da bi živjeli “normalan” život. U nastojanju da to prevaziđu, oni mogu potražiti vodiča ili životnog savjetnika, a često su spremni prigrliti bilo kakav izlaz ispod tereta koji nose.*” (Turčalo/Veljan 2018, 18). Studija slučaja **Albanije** ukazuje na uticaj neefikasne lokalne koordinacije (konkretno lokalnih organa i policije) na mlade, u smislu nemogućnosti da se smanji stepen nasilja u porodici i izostajanja iz škole. Također se implicira da veća udaljenost između mladih osoba i njihovih društvenih skrbnika uzrokuje veću podložnost radikalizaciji: “*Bilo je očigledno tokom terenskog rada i istraživanja literature da su takva partnerstva nefunkcionalna u odabranim studijama slučaja; posebice u Tirani i Korči, gdje lokalni predstavnici i policija vrlo malo saraduju u oblasti C/PVE*” (Qirjazi/Shehu 2018, 23). Studija slučaja **Kosova** ukazuje na korelaciju između nivoa ignoriranja ili neispunjavanja (sve većih) zahtjeva mladih ljudi da budu uključeni i uticaja na pogođenost zajednice (Jakupi/ Kraja 2018, 15, 19). Također se navodi da su mladi ljudi na Kosovu pod velikim pritiskom zajednice i porodica u smislu njihovog ponašanja (na primjer, ako su religiozni ili su pustili bradu) zbog čega se mogu osjećati više izolirano i otuđeno (ibid., 16). Međutim, ova vrsta tinejdžerskog otuđenja mora se posmatrati i kao sastavni dio odrastanja i razvojno normalna ‘radikalizacija’ mladih u tom procesu.

Međutim, neophodna je određena razmjernost u procjeni. Važno je zapamtiti da “*ustvari velika većina mladih nije uključena u nasilje ni u ekstremističke grupe... i, usprkos opasnostima i preprekama, mnogi od njih aktivno doprinose miru i sprječavanju nasilja*”. Ovim se raskrinkava jedan od upornih ‘mitova politike’ koji pretpostavlja da “*su svi mladi ljudi potencijalni regruti nasilnih ekstremističkih grupa*” (Simpson/Altiock 2019).

Porodice, nastavnici i socijalni radnici

Ono što ukazuju studije slučaja po pitanju uloge porodica (očeva, majki, roditelja...) jeste da se škole i nastavnici, socijalni radnici i šira zajednica često više bave normativnom sferom (šta bi “trebalo” ili “moralo”) a ne realnošću. Također, studije slučaja su pokazale da postoje strukturne prepreke i sistemski nedostaci koji lako zatrpaju individualne i kolektivne kapacitete aktera. Makedonski izvještaj naglašava nepostojanje kritičkog dijaloga između roditelja i djece, gdje su roditelji nespremni ili nesposobni svoju djecu uključiti u diskusije o njihovim vjerskim izborima (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 18). Ovo ide ruku pod ruku sa nepostojanjem svijesti roditelja o tome šta se dešava u životima njihove djece (ibid., 5). Izvještaj također naglašava nespremnost i manjak vještina kod nastavnika: “*Nastavnici u školama su bili neadekvatno pripremljeni za educiranje učenika o opasnostima nasilnog ekstremizma. U najboljem slučaju, čini se da tema nasilnog ekstremizma nije razmatrana na nivou nastavnog osoblja jer je po prirodi kompleksna i osjetljiva, a da školske strukture ne dozvoljavaju da se takvi narativi razmatraju na jedan širi i djelotvorniji način. Do danas, izbjegavanje i neuključenost bili su strategija škola a to nastavlja biti štetno po one koji su najpodložniji pozivu nasilnog ekstremizma.*” (ibid., 16).

22 Ovo se, u terminologiji OSCE-a, odnosi na sprječavanje/suzbijanje nasilnog ekstremizma i radikalizacije koji vode ka terorizmu.

Studija slučaja iz **Bosne i Hercegovine** nas podsjeća na važnost roditelja u usmjeravanju djece kada se nude često privlačne (stipendijske) ponude u postratnom društvu. Postoji snažna potreba za usmjerenjem među mladima koji često osjećaju da su ih *mainstream* institucije i uzori napustili (vidi iznad). Istovremeno, društvena sfera nema dovoljno socijalnih radnika koji bi se nosili sa simptomima posttraumatskog stresa i ranim znakovima upozorenja na podložnost radikalizaciji (Turčalo/Veljan 2018, 14).

Albanski izvještaj naglašava da “*roditelji ne prate izloženost svoje djece društvenim medijima i kada se to uzme zajedno sa izolacijom i socijalnim otuđenjem, radikalizacija se može odvijati nevidljivo*” (Qirjazi/Shehu 2018, 17).

Kosovska studija predstavlja određene dokaze o potencijalnoj ulozi porodica i nastavnika u širenju mreže regrutacije u nasilni ekstremizam. Jedan od glavnih puteva regrutacije u općini Hani i Elezit, na primjer, išao je kroz lokalnog nastavnika (Jakupi/Kraja 2018, 11).²³ U izvještaju se također navodi i broj stranih boraca koji su ustvari u bliskom srodstvu i dijele familijarne mreže (ibid., 25).

U konačnici, uloge i potrebe mladih ljudi i društvena zajednica koja ih usmjerava se razlikuju. Iako postoje faktori koji utiču na podložnost tih aktera radikalizaciji (naglašen osjećaj potrebe za usmjerenjem, generalni očaj zbog životnih uslova u zajednici i zemlji, izloženost porukama na društvenim medijima i društveno umrežavanje, osjećaj preplavljenosti i odvojenosti), radikalizacija nije ni najmanje automatska.

3.4 Zaključna razmatranja

U ovom dijelu izvještaja, detaljno su razmotreni faktori i akteri koji oblikuju (relativno) pogođene zajednice u Albaniji (četvrti Tirane i, u manjoj mjeri, Korča), Bosni i Hercegovini (Zeničko-dobojski kanton), na Kosovu (Hani i Elezit i – iako nije detaljno istražena – Mitrovica) i u Makedoniji (Čair i, u manjoj mjeri, Gostivar). Na kraju, ističe se niz zajedničkih faktora i karakteristika aktera.

Glavni faktor koji prožima sve obuhvaćene slučajeve pogođenih zajednica bila je duboka društvena polarizacija, bilo na socijalnoj, političkoj, etno-političkoj ili vjerskoj osnovi, nakon koje slijedi značajan stepen nepovjerenja u političke i u vjerske institucije za koje se uglavnom smatra da su neresponsivne, nedjelotvorne i pristrane. U odnosu na ove dvije dimenzije, Albanija se donekle izdvaja jer je historijski manje obilježena položajem vjerskih autoriteta i etno-političkim razdorima. Ne iznenađuje da se socioekonomski uslovi nisu pojavili kao odlučujući faktor sami po sebi, iako su značajni za stvaranje pogodnijeg okruženja u određenim slučajevima. Nadalje, nekvalitetno vjersko obrazovanje i manjak kritičkog razmišljanja navedeni su u sve četiri zemlje kao oblasti u kojima su hitno potrebna unapređenja. Konačno, pojedinačne studije naglašavaju važnost uticaja koji ima izražen osjećaj marginalizacije (bilo na temelju pripadnosti manjinskom identitetu ili pripadnosti politički/ekonomski zanemarenoj grupi) na vjerovatnoću da će zajednica postati sklona regrutiranju, radikalizaciji i pogođenosti u kontekstu nasilnog ekstremizma.

U smislu karakteristika grupa ili aktera ili, što je čak važnije, karakterističnih aktivnosti tih aktera, možemo izvući važan zaključak da pogođene zajednice imaju generalan stav da ne postoji proaktivan i jedinstven savez aktera (lokalne vlasti i/ili vjerske institucije). Umjesto toga, postojao je prazan i nezaštićen prostor u koji su mogli – uglavnom vanjski – regruteri ući i uspostaviti neregulirana mjesta za propovijedanje i prozelitizam. Čuvari takvih zajednica – nastavnici, roditelji, itd. – često su opisivani kao nesvjesni problema u velikoj mjeri ili nezainteresirani (u nekim slučajevima je moguće i da su roditelji odobrali aktivnosti mladih, ponekad nesvjesni posljedica).

Međutim, također je postalo jasno da nema jasnih crno-bijelih granica. Albanska studija slučaja to dobro sažima: “*Pogođenost se ne određuje toliko pukim prisustvom faktora i aktera koji pogoduju nasilnom ekstremizmu koliko stepenom, dinamikom i zbirom faktora i aktera u datoj zajednici*” (Qirjazi/Shehu 2018, 1). Pogođene zajednice stoga treba posmatrati kao one koje nemaju jasan kontinuum (odnosno linearnost, što znači da nema jasnih linija ili početnih tački). Umjesto toga, imamo zamagljen i kompleksan sistem koji određeni akteri mogu uspješno iskorištavati kada za to postoje uslovi. Makedonska studija to dobro naglašava: “*u konačnici, nalazi govore o realnosti da radikalizacija koja ide ka nasilnom ekstremizmu nije linearan proces; radi se o seriji faktora koji se zajednički udruže da potaknu sveobuhvatno okruženje koje je pogodno za širenje ekstremizma i nasilnog ekstremizma*” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 1).

Ova opservacija ukazuje da je potrebno pažljivo pristupiti ocjeni inherentne ranjivosti (odnosno otpornosti) zajednica, jer one mogu varirati i mijenjati se dosta brzo – odnos koji smo nastojali razraditi u dijelu 6. Prije toga, u sljedećem dijelu, fokus će biti na analizi relevantnih faktora i aktera u nepogođenim (odnosno manje pogođenim) zajednicama u Albaniji, Bosni i Hercegovini, na Kosovu i u Makedoniji.

²³ Nastavnika je regrutirao Zeqirja Qazimi (glavni regruter/propovjednik i vođa El-Kuddus džamije u Gnjilanu).

4 Nepogođene zajednice: faktori i akteri koji sprječavaju porast nasilnog ekstremizma

Ovaj dio se bavi analizom faktora i aktera koji doprinose ograničenoj izloženosti nekih zajednica pojavi nasilnog ekstremizma. Za razliku od prethodnog dijela, čini se da su neke općine u četiri države obuhvaćene studijom slučaja relativno nepogođene, sudeći prema indikatorima radikalizacije i nasilnog ekstremizma koji su ranije razmatrani. Cilj našeg projekta je bio da shvatimo čime bi se ta “nepogođenost” mogla objasniti, zbog čega se neke zajednice ističu po svojoj sposobnosti (namjernoj ili “slučajnoj”) da spriječe ili se odupru fenomenu nasilnog ekstremizma, da li imaju nešto od onog istog “plodnog tla” koje imaju pogođene zajednice, te koji konkretno skup faktora i aktera igra istaknutu ulogu u navedenoj nepogođenosti.

Mapiranje odabranih nepogođenih zajednica u četiri države u početku je proizvelo neke paradoksalne nalaze. Vidjet ćemo da bi se, u zavisnosti od njihovog socioekonomskog statusa, ove zajednice mogle smatrati “plodnim tлом” za porast nasilnog ekstremizma (4.1). Međutim, čini se da na njihovu nepogođenost utiče skup historijskih i socijalnih faktora, uz pozitivnu ulogu određenih lokalnih aktera u radu na stvaranju kohezivnije i tolerantnije zajednice i smanjenju potencijalnog rizika od širenja nasilnog ekstremizma u zajednici (4.2).

4.1 Mapiranje nepogođenih zajednica

Kao što je objašnjeno u uvodu, kao i u studiji o pogođenim zajednicama, istraživački timovi su se odlučili za općine kako najpogodniju jedinicu analize, kako bi istražili različite faktore koji su prisutni u nepogođenim zajednicama. Na osnovu zajedničkog skupa indikatora za procjenu nivoa pogođenosti u četiri države (kao što je opisano u dijelu 3), svaki istraživački tim je za “predmet studije” odabrao jednu ili dvije općine koje su identificirane kao nepogođene na osnovu malog broja (ili izostanka) individualnih odlazaka u Siriju i Irak (kao strani borci u grupama povezanim sa IS ili Al Kaidom) i malog boja (ili nepostojanja) paradžemata u tim općinama. Dodatni kriterij koji je igrao ulogu u odabiru slučajeva bio je interes timova za analiziranje općina koje dijele nekoliko zajedničkih karakteristika sa pogođenim zajednicama, naročito u pogledu socioekonomskih indikatora koji su utvrđeni u trećem dijelu kao preduslovi ili plodno tlo za nasilni ekstremizam, ali koje su ostale nepogođene usprkos tim faktorima ranjivosti. Konačno, još jedan kriteriji odabira je bio relativni nedostatak istraživanja koja se provode u ovim općinama, kako bi se izbjegao “istraživački zamor” povezan s brojnim lokacijama na terenu u četiri države.

Bosna i Hercegovina

U Bosni i Hercegovini, Bosansko-podrinjski kanton (BPK) – koji uglavnom čini grad Goražde – nije imao slučajeva nasilnog ekstremističkog ponašanja i nema aktivnih paradžemata, usprkos činjenici da posjeduje neke osobine ranjivosti koje su zabilježene u pogođenim zajednicama. Istraživači tvrde da, imajući u vidu socio-demografske podatke u ovom Kantonu (npr. stopa nezaposlenosti i nivoi obrazovanja),²⁴ nizak nivo povjerenja u institucije i nasilje koje je tamo počinjeno tokom rata 1992-1995, ova zajednica koju pretežno čine bosanski muslimani je “*mogla biti savršena meta za selefijske regrutere*”; ipak, “*pokazala se otpornom i na nenasilnu i na nasilnu radikalizaciju*” (Turčalo/Veljan 2018, 4).

²⁴ Socioekonomske okolnosti koje su prevladavale u BPK-u od završetka rata do 2012. godine počele su se mijenjati 2013. godine. Kako se navodi u izvještaju autora Turčalo/Veljan (2018), BPK trenutno ima najnižu stopu nezaposlenosti među mladima u BiH. Stopa nepismenosti u poređenju s ostalim zajednicama obuhvaćenim studijom i dalje je najviša u BPK (3,74%), a nešto je niži procenat osoba sa završenom srednjom školom (50,7%) nego u Zeničko-dobojskom (52,7%) i Kantonu Sarajevo (54%).

Makedonija

U Makedoniji su tri odabrane zajednice kategorizirane kao jako pogođena (Čair), relativno pogođena (Struga) i umjereno pogođena (Gostivar) nasilnim ekstremizmom, na osnovu nekih indikatora koji se primjenjuju u slučajevima drugih država. U ovom dijelu će se analizirati Gostivar i Struga i uspoređivati s Čairom. U odnosu na društvenu i ekonomsku strukturu, sve tri zajednice imaju sličnosti. Kao rezultat Ohridskog okvirnog sporazuma, lokalne vlasti su dobile više odgovornosti kroz proces decentralizacije, što znači da igraju značajniju ulogu u svakodnevnom životu građana. Prema popisu iz 2002. godine, broj stanovnika je sljedeći: 63.000 u općini Struga, 65.000 u Čairu i 81.000 u općini Gostivar. U sve tri općine, Albanci su najveća etnička grupa koja čini 56,8%, 57%, odnosno 66,7% stanovništva. Makedonci čine drugu najveću etničku grupu u ovim zajednicama sa 32%, 24,1%, odnosno 19,6%; međutim, kako je Čair jedna od deset općina Grada Skopja, Makedonci su najveća etnička grupa, a Albanci čine preko 20% stanovništva grada. U sve tri općine, stopa nezaposlenosti je veća od 20%. Stopa nezaposlenih među mladima je iznad 40%.

Kosovo

Na Kosovu je općina Dečani odabrana kao primjer nepogođene zajednice, zato što ona predstavlja i zanimljiv paradoks u odnosu na temeljne uzroke i potencijalno plodno tlo za nasilni ekstremizam. Procjenjuje se da je socioekonomska situacija u Dečanima gora nego u općini Hani i Elezit (pogođena zajednica koja je analizirana u trećem dijelu), ali nema indikatora nasilnog ekstremizma. Kako istraživači tvrde, na osnovu općepoznatih potisnih faktora nasilnog ekstremizma, *“trebalo bi se primijetiti prisustvo stranih boraca u općini Dečani zbog veće stope nezaposlenosti, kao i šireg nedostatka ekonomske perspektive i veće stope religioznosti nego u općini Hani i Elezit”* (Jakupi/Kraja 2018, 14). Osim toga, ta općina spada u područja koja su najviše pogođena ratom na Kosovu u periodu od 1998-1999. godine. Međutim, općina Dečani se izdvaja kao administrativna jedinica bez zabilježenih slučajeva odlaska stranih boraca kako bi se priključili Islamskoj državi ili drugim selefijsko-džihadističkim organizacijama koje djeluju u Siriji i Iraku. Zabilježen je samo jedan incident govora mržnje – grafit sa sloganom IS ispisan na zidovima srpskog pravoslavnog manastira iz 14. stoljeća.

Albanija

Dvije albanske općine koje su identificirane kao (relativno) nepogođene, Kavaja i Korča, ukazuju na isti taj paradoks zato što imaju lošije socioekonomske indikatore nego pogođena zajednica (Tirana). Na primjer, stope nezaposlenosti u općinama Kavaja, Korča i Tirana iznose 29,5% (nezaposlenost među mladima je na nivou od 55,2%), 27,2% (55,3% nezaposlenost među mladima), odnosno 24,3% (48% nezaposlenost među mladima).²⁵ U Tirani je i nivo obrazovanja veći nego u druge dvije općine. U Tirani 31,4% posto osoba ima samo osnovnoškolsko obrazovanje, 65,9% imaju najmanje srednjoškolski nivo obrazovanja, a 25,3% ima fakultetski ili veći nivo obrazovanja.

U općinama Korča i Kavaja su zabilježene lošije brojke: 58,8%, odnosno 49,2% stanovništva je završilo samo osnovnu školu, 35,4%, odnosno 46,2% imaju najmanje srednjoškolski nivo obrazovanja, a 7%, odnosno 13,8% ima fakultetski ili veći nivo obrazovanja.

Članovi zajednice u obje općine prijavili su slučajeve percipirane diskriminacije, što je također utvrđeno kao faktor nasilnog ekstremizma u trećem dijelu. Iako su i Kavaja i Korča identificirane kao nepogođene zajednice usprkos prisustvu takvih pogodujućih faktora, istraživači procjenjuju da Korča nosi veći potencijalni rizik od buduće nasilno ekstremističke ideologije i sličnih aktivnosti. Tamo su se dešavali incidenti vjerski motiviranog nasilja (međuvjerskog i nasilja unutar iste vjerske zajednice), a u općini su prisutni dodatni faktori koji se razmatraju u trećem dijelu, poput stranih donacija i propovjednika, i percipirani izostanak saradnje i koordinacije sa javnim institucijama (sigurnost, lokalna vlast, obrazovanje itd.). Konačno, istraživači ukazuju na znakove “prikrivenog radikalizma” u obje zajednice, koji su u vrijeme obavljanja intervjua i diskusija fokus grupa bili rašireni, i trebali bi se uzeti u obzir kako bi se stekla sveobuhvatnija slika o rastućim vidovima nasilnog ekstremizma u svim proučavanim zajednicama. Međutim, čini se da ni Kavaja ni Korča nemaju zabilježenih slučajeva stranih boraca²⁶ i stoga se mogu

²⁵ Popis stanovništva u Albaniji iz 2011., posljednji zvanični podaci koje je ostavio Statistički zavod u Albaniji, <http://instatgis.gov.al/#/!/?prefectures/population/prefpop1>, preuzeto 12. aprila 2019.

²⁶ “Prema zvaničnim statistikama, nema podataka o gradu porijekla stranih boraca koji su se otišli boriti u Siriji i Iraku. Morali smo se oslanjati na zbirku medijskih izvještaja i intervjua s ekspertima, NVO i akterima iz zajednice, kako bismo potvrdili da li su u njihovim gradovima zabilježeni slučajevi stranih boraca. Stoga je moguće da naši izvori nisu potpuno poznavali stvarnu situaciju i možda su ovi gradovi imali strane borce koji su odlazili u Siriju i/ili Irak – iako bi to bilo VRLO malo vjerovatno jer su ove zajednice vrlo male i takav fenomen bi bio primijećen i jednostavno istaknut.” (Pojašnjenje autora studije slučaja Rediona Qirjazi i Romarija Shehu, email od 26. februara 2019).

u potpunosti shvatiti i analizirati kao nepogođene prema glavnom indikatoru VE koji je korišten za ovo istraživanje.

4.2 Faktori i akteri koji potpomažu sprječavanje nasilnog ekstremizma

Nakon kratkog opisa šest (relativno) nepogođenih zajednica u četiri države obuhvaćene studijama slučaja (BPK u BiH, Struga i Gostivar u Makedoniji, Dečani na Kosovu, Kavaja i Korča u Albaniji), u ovom dijelu će se razmatrati niz faktora i aktera za koje se utvrdilo da imaju snažan uticaj na sprječavanje (ili nepostojanje) nasilnog ekstremizma u ovim općinama. Analizirat ćemo faktore povezane sa društvenim tkivom, historijom i geografijom (relativno) nepogođenih zajednica, uz ulogu angažmana specifičnih lokalnih aktera u zajednici protiv nasilnog ekstremizma.

4.2.1 Društvena kohezija i multikulturalizam

Čini se da je visok nivo društvene kohezije između različitih vjerskih, nacionalnih ili etničkih zajednica zajednička karakteristika većine nepogođenih zajednica. Kako tvrde istraživači u **Makedoniji**, fokus grupe koje su provedene u općini Struga pokazale su da su manjinske grupe tek povremeno pogođene percipiranim otuđenjem, izolacijom ili marginalizacijom, za razliku od pogođene zajednice. U **Albaniji**, intervjuirani ispitanici u općinama Korča i Kavaja opisali su osjećaj vjerske harmonije i poštovanja različitosti. Ove ideje su prevladavale među fokus grupama sastavljenim od članova različitih vjeroispovijesti, spola i starosti.²⁷ U općini Kavaja su skoro svi ključni informatori istakli međuljudsku harmoniju kao historijsku karakteristiku općine.

Tradicija uzajamne “kulturne povezanosti” navodno se demonstrira slavljenjem vjerskih praznika drugih religija u znak solidarnosti, kao i putem tradicionalnih posjeta radi obilježavanja različitih društvenih prilika, međuvjerskih brakova i prijateljstva. Prema riječima lokalnog imama, “*svi [tamo] svakog znaju i ulaze jedni drugima u kuće (Imam u Kavaji, 2018), što podrazumijeva snažne međuljudske veze. Slične stavove je iznijela praktičarka koja je prešla na islam, koja je navela da se osjeća prihvaćenije u Kavaji nego u svom rodnom gradu Kukësu (praktični muslimani u Kavaji, 2018)*” (Qirjazi/Shehu 2018, 18). Izvještaji iz država pokazuju da njegovanje građanskih vrijednosti ili poštovanje različitosti i vjerska tolerancija mogu poslužiti kao ključni mehanizam za sprječavanje diskriminacije, otuđenja i nasilnih ekstremističkih ideologija. Tokom dijaloške radionice koja je održana u Kavaji u novembru 2018. godine kako bi se predstavili rezultati istraživanja i o njima raspravljalo s predstavnicima zajednice, prisutne vjerske vođe (glavni muftija i pravoslavni sveštenik) istaknule su da situacija u njihovoj općini uopće nije tako ružičasta, ali pošto različite grupe u zajednici skladno žive zajedno i redovno razgovaraju o zajedničkim pitanjima, to je spriječilo pojavu i širenje nasilnog ekstremizma među njima. Slična situacija je zabilježena u općini Korča, iako su tamošnji učesnici istraživanja bili skloni da svoj međukulturalni kontekst opišu kao neutralno stanje suživota, a ne kao situaciju u kojoj zajednica aktivno radi na približavanju i povezivanju. Dakle, što je veća uzajamna povezanost unutar općine, veća je mogućnost za izgradnju kohezije, ne samo između njenih pripadnika, nego i vertikalno prema državnom nivou, kroz jačanje povjerenja u javne institucije.

4.2.2 Građanski angažman kroz vitalno civilno društvo

Drugi faktor kojim se njeguju percepcije o društvenoj koheziji i harmoniji koja gradi otpornost na nasilni ekstremizam je prostor koji se nudi civilnom društvu da izrazi svoje stavove, djeluje i angažira se u zajednici. Na **Kosovu** su postojala veća i efektivnija ulaganja u društvene i civilne infrastrukture u nepogođenoj zajednici obuhvaćenoj studijom. Dečani imaju koristi od kulturnog centra i šest aktivnih lokalnih organizacija civilnog društva (OCD) koje njeguju i jačaju prihvatanje i uzajamno razumijevanje kroz političke debate, vjersko obrazovanje itd. S druge strane, Hani i Elezit praktično nemaju aktivnih klubova i OCD-a.

²⁷ Potrebno je ovdje pozvati na oprez, jer je navedeno i da su usprkos tvrdnjama o vjerskoj harmoniji u nepogođenim zajednicama također postojali znaci vjerske netrpeljivosti, ili bar tvrdnje o superiornosti nečijeg uvjerenja. Na primjer, nekoliko učesnika fokus grupe u općini Korča ponovilo je da “*Bektaši [vjerska zajednica u Albaniji] nisu pravi muslimani*”, a niko nije osporio riječi jedne praktičarke koja je izjavila: “*Za mnogo godina, vjerujemo da će se ljudi opametiti i približiti islamu. Shvatit će istinu*” (Qirjazi/Shehu 2018, 22).

U izvješčaju o studiji slučaja iz **Makedonije** detaljno je opisana uloga civilnog društva u promoviranju suživota i odbacivanju ekstremističkih ideologija. Za razliku od Čaira, Gostivar i Struga su se pokušale suprotstaviti ekstremističkim ideologijama kroz socijalizaciju članova zajednice putem debate i razgovora. Nalazi su pokazali da je podizanje javne svijesti o opasnostima od ekstremizma pomoglo pojedincima da se uključe u zajedničke anti-ekstremističke narative. Serija predavanja i debata među ključnim akterima je to olakšala u općini Struga. Na primjer, NVO organizira putovanja za mlade na razne lokacije, kako bi učili od osoba izvan svog etno-vjerskog kruga i ostvarivali interakciju s njima; ovdje su mladi ciljana grupa, jer spomenuta NVO smatra da su najpodložniji ekstremističkim porukama pa koristi ovakve inicijative kako bi pomogla u borbi protiv ove pojave (Turčalo/Veljan 2018). Osim toga, generalno se smatra da su NVO u općini Struga odigrale ključnu ulogu u omogućavanju multikulturalnih dešavanja. Kako je naglasila jedna od intervjuiranih osoba, NVO *“igraju važnu ulogu u organiziranju različitih aktivnosti na podizanju svijesti o nasilnom ekstremizmu [...] a mnoge su formirane u nedostatku rekreativnih aktivnosti i objekata”* (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 22). U pogledu uticaja takvih inicijativa, ispitanici u Gostivaru su naglasili kako su angažman zajednice u odnosu na opasnost od ekstremizma i društvena svijest o njoj pozitivno uticale na relativnu nepogođenost njihove općine. Na primjer, jedna ispitanica u fokus grupi za mlade prenijela je iskustvo sa kolegom koji ju je *“pokušao radikalizirati”* svakodnevno joj namećući svoje ekstremne stavove; međutim, *“nije uspio zato što mu se suprotstavila činjenicama koje je poznavala i idejama”* (ibid., 23), sakupljenim kroz intenzivan angažman u zajednici u Gostivaru vezano za opasnosti od ekstremizma.

4.2.3 Snažan osjećaj obavezujućeg (nacionalnog) identiteta

Nalazi istraživanja također ukazuju na uzajamno djelovanje više preklapajućih identiteta (što kosovski istraživački nazivaju “hijerarhija identiteta”), ukazujući na to da bi zajednice koje obavezuje snažan osjećaj nacionalnog identiteta mogle biti manje podložne dražima vjerskog nasilnog ekstremizma. Iako nacionalni identitet može postati vektor ekstremizma kada se izražava korištenjem isključivih i ksenofobnih (“mi i oni”) pojmova, inkluzivni pristupi nacionalizmu mogu poslužiti i kao protuteža vjerskom ili etno-političkom nasilnom ekstremizmu, povezujući građane zajedničkim identitetom.

U **kosovskoj** općini Dečani, koja je većinski albanska sa malim džepovima gdje žive srpska, romska i turska manjina, intervjuirane osobe su izrazile snagu albanskog identiteta, što se smatra faktorom koji sprječava širenje vjerskog nasilnog ekstremizma. *“Osjećaji nacionalnog identiteta su jaki, kao i osjećaj žrtvovanja za slobodu Kosova, podrška SAD-a, intervencija NATO-a, Zapad, i to su stvari koje cijenimo kao vrijedne. Dakle, te (radikalne) struje se protiv ovoj ideji”* (Jakupi/Kraja 2018, 19). Dečani su često uključeni u nacionalne proslave i druge rituale u znak sjećanja, čime se njeguje snažan nacionalni identitet; takvi rituali međusobno povezuju članove zajednice i snižavaju percepcije o izolaciji ili marginalizaciji, koje su mogle pogodovati socijalizaciji ekstremističke ideologije. Kada su ih pitali kojem identitetu su privrženi, i religiozni i nereligiozni pripadnici zajednice prvenstveno su se identificirali sa svojim albanskim etničkim porijeklom, a ne vjerskim identitetom. Na sličan način, izvještaj o studiji slučaja **Albanije** pokazao je da, općenito, *“iako kod većine Albanaca religija ne igra vrlo značajnu ulogu, istaknut je društveni, kulturni i nacionalni identitet”* (Qirjazi/Shehu 2018, 3). Zapravo, prema nedavnom izvješčaju, preko 80% Albanaca vjeruje da snažan nacionalni identitet pozitivno utiče na vjersku toleranciju (Vurmo et al. 2018).

Čini se da ovi primjeri pokazuju da postojanje snažnog osjećaja utvrđenog, čvrstog i stabilnog identiteta izvan etničkog ili nacionalnog identiteta pozitivno doprinosi prevenciji nasilnog ekstremizma. Ovaj argument je iznio i francuski učenjak Olivier Roy u svojoj analizi islamskog radikalizma (Roy 2002; 2008). Kako Roy navodi, individualizacijom vjere izazvane akulturacijom, pojedinac postaje meta propovijedanja. Kroz princip dekulturnacije,²⁸ svrha selefijskih doktrina je da se izbriše svaka veza sa zapadnom kulturom, političkom historijom, nacionalnim identitetom itd., i da se pronađu temelji drevnog, strogog islama. Neofundamentalizam tako privlači žrtve anomičke akulturacije, pružajući im obnovljeni osjećaj identiteta. U nepogođenim zajednicama koje su opisane u ovom dijelu, dekulturnacija koju Roy dočarava nije se ukorijenila zato što osjećaj pripadnosti nacionalnoj historiji, tradiciji i kulturi nadmašuje svaki drugi kulturni ili vjerski identitet i stoga predstavlja direktan odgovor na ekstremističke prijetnje i glasove.

²⁸ Olivier Roy se u svojoj analizi evolucije religija oslanja na koncept dekulturnacije (koristeći i riječ “akulturacija”). Roy objašnjava da su religije prekidale svoje veze sa kulturom u koju su ugrađene (kršćanstvo sa helenizmom, a islam sa arapskim identitetom) kako bi postale “čiste” (evangelizam ili selefizam). Upravo te religije privlače najveći broj preobraćenika, djelimično zato što nisu ukorijenjene u određenoj kulturi (Roy 2008; Maurot 2008)

Međutim, treba naglasiti da vjerski identitet sam po sebi nužno ne predskazuje ekstremističko razmišljanje ili djelovanje: čini se da je u **Albaniji** osjećaj vjerskog identiteta bio snažniji u Kavaji, najmanje pogođenoj općini. Istraživači sa **Kosova** također su podvukli da su ispitanici i u pogođenim i nepogođenim općinama naveli da je po završetku rata uslijedio porast religioznosti (što potvrđuje rastući broj džamija u tim općinama) i potražnje mladih da učestvuju u vjerskim dešavanjima. Dakle, vjerski identitet može igrati pozitivnu preventivnu ulogu kada se njime upravlja uz promicanje nenasilja i tolerancije, a ne ekstremizma. To nas dovodi do temeljne uloge vjerskog obrazovanja.

4.2.4 Kvalitet vjerskog obrazovanja

Iako istraživanja nisu pružila uvjerljive dokaze o uticaju (nivoa i kvaliteta) općeg obrazovanja na podložnost zajednica uticaju nasilnog ekstremizma, čini se da su utvrđene snažnije veze kada se radi o vjerskom obrazovanju. Mnogi ispitanici su tvrdili da, ako je obrazovanje veoma važno za pojedince kako bi naučili da kritički procjenjuju ideje na koje nailaze, to je pitanje još značajnije kad se radi o programu vjerskog obrazovanja. Prenošanjem vještina kritičkog razmišljanja, vođenja debate o činjenicama i idejama, historijskog znanja itd. učenicima, kvalitetno vjersko obrazovanje pomaže u sprječavanju da članovi zajednice upadnu u zamku nasilnog ekstremizma. Opća ideja koju otkrivaju zajednice uključene u istraživanje je da povećan nivo vjerskog obrazovanja i znanja otežava potencijalnim regruterima “prodavanje” ratnohušakačke verzije islama kao jedinog istinitog tumačenja vjere. S druge strane, vjersko obrazovanje kao proces učenja o religiji često prati osjećaj otvorenosti, tolerancije, prihvatanja, kao i debata o vjerskom tekstu i njegovoj primjeni u društvu. Time se može izbjeći pretjerano rigorozna i bukvalna verzija vjerskog teksta koju često koriste ekstremistički propovjednici i indoktrinatori.

Nalazi istraživanja u **Makedoniji** otkrivaju značajne razlike između tri analizirane općine u odnosu na ovu dimenziju. Čini se da se mladima u Čairu, pogođenoj zajednici, ne nudi nikakva vrsta vjerskog obrazovanja. Predstavnik lokalne NVO je naveo: “*Ne postoji nikakva debata. Oni ne žele prihvatiti realnost; mi ne želimo govoriti o lošim navikama u [islamu]*” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 16). Nasuprot tome, pozitivan uticaj adekvatnog vjerskog obrazovanja vidi se na primjeru Gostivara. U tamošnjim diskusijama u okviru fokus grupe za mlade, istaknuto je da je objavljivanje prijevoda islamskih vjerskih tekstova na albanski jezik izložilo mlade tradicionalnim, a ne ekstremnim tumačenjima islama, omogućivši im tako da se samoobrazuju o vjerskim aspektima koji su im najinteresantniji i najrelevantniji. Intrigantno saznanje koje je proizišlo iz terenskog rada u općinama Struga i Gostivar ukazuje na to da su nepogođene zajednice svjesnije potrebe za kvalitetnijim vjerskim obrazovanjem od pogođenih. Usprkos spomenutoj pozitivnoj inicijativi, ispitanici u Gostivaru su napomenuli da je vjersko obrazovanje neučinkovito, dok je u općini Struga vjersko obrazovanje opisano kao prisutno i efektivno, ali mu je potrebna diverzifikacija. Učesnici fokus grupe u općini Struga dodatno su naglasili važnost racionaliziranja obrazovnih programa u cijeloj općini, kako bi se nastavnici koji odstupaju od utvrđenog narativa i nastoje proširiti ekstremističke stavove mogli prijaviti organima nadležnim za obrazovanje. Jedan nastavnik u srednjoj školi je naglasio koliko je važno da se zabrani vjerska propaganda u školama, kao i potrebu da nastavnici “*osmisle opću strategiju za pitanje ekstremističkog razmišljanja*” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 25). Ovaj veći nivo svijesti bi se mogao posmatrati kao prvi korak ka efektivnoj sposobnosti da se spriječi ukorjenjivanje ekstremističkih i nasilnih narativa u zajednici. Ovi nalazi podržavaju i pretpostavku da bi propagiranje umjerenih islamskih principa u širem društvu i pristup širokom spektru teoloških tumačenja mogli pojedincima omogućiti da bolje razumiju vlastite vjerske tradicije, kao i gdje se one uklapaju u širi spektar vjerskih tradicija.

U **Albaniji** su dva visokopozicionirana državna službenika (rukovoditelj u općini i načelnik policije) u Kavaji također istakla efektivnost obrazovnih kampanja u njihovoj maloj zajednici. Ono što se moglo izdvojiti obje fokus grupe u općinama Kavaja i Korča su nastojanja školskih nastavnika da se nose s pojavom nasilnog ekstremizma u svojim razredima. Nastavnici srednjih škola u obje općine potvrdili su da su pokrenuli ovo pitanje, ali su naglasili potrebu za bolje strukturiranim institucionalnim pristupom. Još jedna važna komponenta koja se više puta spominjala tokom istraživanja na terenu i koju su spominjale sve vjerske vođe je važnost uvođenja vjerskog obrazovanja koje bi provodili obučeni vjerski stručnjaci u školama, kao mehanizma za suzbijanje dezinformacija i smanjenje ranjivosti mladih na vjerski ekstremizam.

Konačno, smatralo se da roditelji igraju važnu ulogu u vjerskom i građanskom obrazovanju svoje djece, a time i u prevenciji radikalizacije, suprotstavljajući se uticaju egzogenih faktora nasilnog ekstremizma, što pokazuje i ovaj intervju iz **Bosne i Hercegovine**:

“Kad je moj otac ubijen na liniji, jedna arapska humanitarna organizacija nam je ponudila pomoć i stipendiju za mene. Tražili su samo da idem u mekteb [islamska škola] svakog vikenda. Redovno sam išla i tamo smo učili o islamu i njegovom prakticiranju. Nisam znala za razlike između toga što smo tamo učili u bosanskog islama. Ali istovremeno sam išla i na folklor. Jednog vikenda sam morala putovati u inostranstvo sa svojom folklornom grupom, pa sam im to rekla u mektebu. Učitelj me pokušao uvjeriti da je vjerovanje u folklor grijeh, a naročito je grijeh za djevojčicu da putuje u inostranstvo bez pratnje mahrama. Tada sam prvi put čula tu riječ. Kad je vidio da ne odustajem od putovanja sa svojom folklornom grupom, nastavio me ubjeđivati, pa je čak posjetio moju majku da joj kaže kakav grijeh činim ako nastavim ići na folklor i ako odem u inostranstvo sa grupom. Da moja majka nije imala čvrst stav o tome da ja imam pravo da biram šta ću raditi – pa je čak odlučila da me prestane slati u mekteb – ko zna ko ili šta bih u međuvremenu postala” (Turčalo/Veljan 2018, 16).

4.2.5 Liderstvo i koordinacija među lokalnim vjerskim institucijama i državnim zvaničnicima

Kao što je ranije navedeno u kontekstu vjerskog obrazovanja, lideri lokalne zajednice igraju ključnu ulogu bilo u predupređivanju ili reagiranju na rane znake radikalizacije koju pokreću regruteri, propovjednici i drugi promotori nasilja opisani u dijelu 3.3. Lideri zajednice su ovdje definirani kao službenici u javnim i vjerskim institucijama na općinskom nivou koji imaju određeni nivo lokalnog autoriteta i svakodnevno su angažirani u zajednici. U četiri studije se naročito ističe zajednička odgovornost vladinih zvaničnika na lokalnom nivou (kao što su načelnici ili policijski službenici) i vjerskih institucija (uključujući ključne ličnosti kao što su imami i muftije) u smanjenju rizika od uključivanja pripadnika zajednice u nasilni ekstremizam.

U **Bosni i Hercegovini**, nalazi istraživanja u općini u BPK pokazuju da, kada su vjerske vođe svjesne prijetnje koja može doći od stranog diskursa i stranog uticaja, i zauzmu proaktivan stav kako bi spriječile ili suzbile takve uticaje izvana, oni pozitivno oblikuju dnevni red institucija i čuvaju zajednicu od izlaganja nasilnom ekstremizmu. Prema riječima jednog lokalnog političara, *“ako nema prešutnog odobrenja lokalne IZ, selefije će se teško proširiti, a u Goraždu su naišli samo na odbacivanje.... Nekoliko puta su imami saznali da su neki od malobrojnih lokalnih selefija pokušali ubijediti druge vjernike da promjene neke svoje prakse, i to su javno kritizirali” (Turčalo/Veljan 2018, 12).*

Slični nalazi su zabilježeni na **Kosovu**, u općini Dečani, gdje su lokalni imami i zvaničnici iz Islamskog udruženja Kosova (BIK) saradivali u ranoj fazi s općinskim organima vlasti kako bi iskorijenili sve izazove na koje nailaze u kontroliranju vjerskih poslova. Također su se aktivno angažirali na terenu kako bi razvili bliske veze sa stanovništvom i razumjeli njihove probleme i potrebe, te osmislili lokalizirane odgovore. Rukovodstvo BIK-a je tvrdilo da je zajednički djelovalo sa izabranim predstavnicima kako bi na samom početku suzbili glasove koji su dovodili u pitanje njihov autoritet, što se smatralo prvim znakom vanjskog uticaja na vjerska pitanja. Tamo gdje su mlađe generacije sljedbenika tražile drugačije propovjednike, lokalni imami su djelovali složno i potpuno koordinirano s lokalnim općinskim vlastima kako bi zabranili sve predavače koje nije certificirao BIK i onemogućili im pristup zajednici vjernika. Dakle, imami i načelnik *“često su se sastajali sa zajednicom, uključujući sastanke u gradskoj vijećnici, ali i manje formalna okupljanja poput vjenčanja i džezaza, kako bi upozorili na opasnost od necertificiranih propovjednika” (Jakupi/Kraja 2018, 15).* Isto tako, jedan službenik BIK-a je ustvrdio: *“Mnogo smo radili s mladom generacijom. Primali smo prijetnje i uvrede, sve dok ih nismo uvjerali da to nije pravi način. Dane i noći smo provodili s mladima, na ulicama i svim dijelovima Dečana, zato što je ovo mala zajednica [...]. Nema sumnje da je to ostavilo traga na nama, ali ovo su izolirani slučajevi, a ruka države je imala uticaja” (ibid., 16).* S obzirom na njihovu bliskost sa zajednicom vjernika, načelnik i službenici BIK-a su mogli razumjeti osjećaje stanovništva i po potrebi reagirati.

Bivši načelnik Dečana potvrdio je da je *“bilo pojedinaca koji su možda imali ekstremnije ideje od drugih, ali su oni pod pritiskom zajednice napustili Dečane zato što su ih građani gledali na drugačiji način” (ibid.).* Osim toga, da bi spriječili zlonamjerne uticaje, lokalni organi vlasti su prikupljali informacije da bi pratili izgradnju novih džamija i umiješali se kako bi zaustavili gradnju u slučajevima sumnjivih izvora finansiranja.

Pored predupređivanja ili pobijanja vanjskih uticaja, lokalni imami u Dečanima također su nastojali promovirati protunarativ o nezakonnosti nasilnog ekstremizma. Dok su imami u drugim mjestima na Kosovu mamili sljedbenike propovijedajući o vrijednosti džihada, vjerski službenici u Dečanima su eksplicitno tvrdili da rat koji Islamska država vodi u Siriji i Iraku ni u kom smislu nije sveti rat. Općenito,

kroz posvećenost i lokalna ulaganja, predstavnici vjerskih institucija su omogućili lokalnom stanovništvu da razvije vlastito mišljenje i uvjerenja, odnosno neku vrstu otpornosti na govor mržnje.

Među tri razmatrane općine u **Albaniji**, čini se da je Kavaja jedina u kojoj lokalno stanovništvo nije imalo direktnog dodira s radikalnim pojedincima. Svi ispitanici su istaknuli pozitivnu ulogu vjerskih vođa u izvještavanju o problemima s radikalizmom i njihovom rješavanju. Na primjer, uložili su napore da educiraju stanovništvo o rizicima od nasilnog ekstremizma. Prema riječima muftije iz općine Kavaja, mnogi građani su “*svjesni progona, ljudskih stradanja i potpune nepravde u Siriji i vrlo su osjetljivi na to... i da se nepravde ne mogu individualno riješiti, pa smo se pobrinuli da uspješno prenesemo tu poruku*” (Qirjazi/Shehu 2018, 14). Navedeno je da su takva nastojanja pokrenuta još od ranih početaka i pojave stranih boraca u Albaniji. Muftija iz Kavaje navodi da je, čim je shvatio da bi ta pojava mogla izazvati probleme u njihovoj zajednici, “*održao sastanak s imamima, da bismo se pobrinuli da šaljemo eksplicitne poruke*” protiv radikalnih ideologija. Ovu izjavu su potvrdili praktičari u fokus grupi, koji su spomenuli “*pozitivan rad imama od samog početka*” kao faktor koji je doprinio otpornosti grada (ibid., 15). Još jedan primjer proaktivne inicijative u Kavaji bilo je uvođenje kontrolnog mehanizma za praćenje svih donacija koje su morale dobiti muftijino odobrenje. To je pomoglo u održavanju uravnotežene raspodjele dobrotvornih sredstava, spriječilo percepcije o favoriziranju i usmjerilo sredstva tamo gdje je vjerska zajednica smatrala da su najpotrebnija. Ono što se izdvaja u slučaju općine Kavaja je proaktivna priroda angažmana i koordinacije između centralnog liderstva islamskih institucija i imama koji rade na terenu.

Dok su se vjerski autoriteti u Kavaji uspjeli ujediniti poduzimajući zajedničke mjere na sprječavanju nasilnog ekstremizma, čini se da je jedina ekstremistička grupa koja je identificirana u općini Korča iskoristila nejedinstvo glavnih islamskih grupa u gradu da bi propovijedala “*iskrivljenu verziju islama*.” Aktivnosti ove grupe dugo vremena nisu kritizirane, što im je omogućilo da iskorištavaju islamističku ideologiju. Ipak, kako potvrđuje načelnik lokalne policije, formalne vjerske strukture su počele saradivati s policijskim snagama kako bi prekinule njene aktivnosti (Qirjazi/Shehu 2018). U tom smislu, općina Kavaja je počela provoditi program o policijskom radu u zajednici, u okviru kojeg brojne institucije saraduju na jačanju sigurnosti i dobrobiti zajednice. U brojnim studijama (npr. OSCE/ODIHR 2014) je dokumentovana pozitivna uloga policijskog rada u zajednici na sprječavanju nasilnog ekstremizma, u kojima se tvrdi da će “*bliska saradnja zasnovana na povjerenju između agencija za provođenje zakona i zajednica kojima služe smanjiti tenzije i nezadovoljstvo i unaprijediti sposobnost ranijeg interveniranja u ciklusu radikalizacije terorista, ublažiti prijetnje javnoj sigurnosti i stvoriti otpornije zajednice*” (OSCE 2018, 33).

Konačno, u **Makedoniji**, iako se lokalne vjerske institucije općenito smatraju nedjelotvornim u sve tri proučavane zajednice zbog velikog nepovjerenja građana prema njima, istraživači navode da takva tijela bar postoje u dvije nepogođene zajednice, dok u pogođenoj zajednici ne postoji vođstvo koje bi se moglo aktivirati na sprječavanju nasilnog ekstremizma. Što se tiče općinskih organa, njihova uloga je pozitivnije ocijenjena u općini Struga, gdje su načelnici koji su se smjenjivali opisani kao ključne ličnosti koje su se angažirale u zajednici. To je potvrdio ispitanik koji je naveo da su politički zvaničnici odigrali ključnu ulogu u određivanju atmosfere u zajednici: “*Mislim da je aktuelni načelnik prilično liberalan i da pokušava stvoriti okruženje kojim se njeguje multikulturalizam, a isto se odnosi i na prethodnog načelnika*” (Stojkovski/Kalajdzioviski 2018, 26).

Imajući u vidu makedonski kontekst u kojem se etničke podjele često eksploatiraju radi političke koristi, izbor takvih javnih ličnosti je od ključnog značaja jer one imaju potencijal da odigraju ključnu posredničku ulogu u podupiranju saradnje većeg broja aktera i otvorenosti za različitosti na nivou vlade. Iako se mora napomenuti da je ovo mišljenje iznio sagovornik koji radi u uredu načelnika, ono ipak upućuje na važno zapažanje koje ima opipljive implikacije na lokalnom nivou.

Iako su četiri studije slučaja pokazale neke jasne primjere kako akteri u lokalnoj zajednici i pozitivne osobe od uticaja mogu spriječiti ili reagirati kako bi se izbjeglo širenje nasilnog ekstremizma u njihovoj zajednici, potrebna su dalja istraživanja koja bi se trebala više fokusirati na poduzete mjere i kapacitete i ograničenja navedenih aktera u izgradnji otpornijih stavova u zajednici.

4.2.6 “Slučajno” nepogođene? Lokalne specifičnosti i historijsko nasljeđe

Ovaj dio ne bi bio potpun ako se ne spomenu geografske i historijske specifičnosti određenih općina koje doprinose tome da ekstremističke ideje i ponašanja nemaju odjeka među članovima zajednice. I u Bosni i Hercegovini i na Kosovu, nasljeđe oružanog sukoba predstavlja zanimljiv paradoks: s jedne strane, ove dvije zajednice koje su naročito patile tokom rata mogle su postati laki “plijen” regruterima i ekstremističkim propovjednicima; ali s druge strane, samo ratno nasljeđe je odigralo ulogu u sprječavanju da se vjersko izražavanje nasilnog ekstremizma ukorijeni u njima.

U **Bosni i Hercegovini** se odsustvo “privlačnih” faktora nasilnog ekstremizma u BPK uglavnom objašnjava fizičkom izoliranošću ove općine zbog bh. rata koji se odvijao početkom devedesetih godina. Tokom rata, BPK je bio u maloj enklavi pod kontrolom bosanske armije, ali se do njega moglo doći jedino opasnim putevima koje su kontrolirale srpske snage, što je značilo da je bio odsječen od ostatka teritorije pod kontrolom legalnih vlasti. Zbog toga “*sjeme selefizma nije posijano tokom ili neposredno nakon rata*” (Turčalo/Veljan 2018, 12). Kao što je ranije spomenuto, bosanski muslimani u BPK pretrpjeli su masovna zvjerstva tokom rata, a to traumatično iskustvo moglo ih je učiniti izuzetno podložnim narativima koji su instrumentalizirali njihovu viktimizaciju. Međutim, čini se da, pošto nikada nisu susreli glasnika, stanovnici BPK su u velikoj mjeri izbjegli poruku selefizma, a kanton je pošteđen selefijskog prozelitizma i propagande. U analizi u trećem dijelu istaknuta je važnost karizmatičnih vođa koji formuliraju intelektualne i teološke poruke kojima se promiču i opravdavaju ekstremističke ideje ili akcije i pomaže u privlačenju novih sljedbenika. Mala grupa selefija u BPK nema takvog vođu i stoga su male šanse da će dalje rasti. Kako sagovornici navode, selefijске daije se ne osjećaju prijatno ili sigurno kada putuju kroz Republiku Srpsku i plaše se da bi njihove redovne posjete Goraždu privukle pažnju policije i obavještajnih službi. Jedan od tih daija je tokom diskusije u fokus grupi rekao istraživačima: “*Dobio sam poziv da održim predavanje u Podrinju, ali sam odbio... Ovdje sam razlog za i protiv, jer nikad nisam bio u području sa srpskom većinom. Zato sam odlučio da ne idem....*” Osjećao sam se nelagodno i razmišljao o mogućnosti da me zaustavi njihova policija i da moram odgovarati na pitanja o svojoj bradi” (Turčalo/Veljan 2018, 23). Tako je izoliranost tokom rata spriječila izlaganje zajednice selefizmu, što se vidi po vrlo malom broju selefija koji su se etablirali u BPK, nepostojanju paradžemata i izostanku odlazaka u Siriju i Irak. Umjesto po izboru (proaktivnim djelovanjem i preventivnim mjerama, kako je navedeno u nastavku), moglo bi se smatrati da je zajednica “slučajno” nepogođena zbog svog jedinstvenog ratnog i poslijeratnog položaja na karti Bosne i Hercegovine.²⁹

Historijsko nasljeđe također igra značajnu ulogu u **kosovskoj** općini Dečani. Poput velikog dijela zapadnog Kosova, i Dečani se naročito ponose aktivnim doprinosom svojih lokalnih ličnosti kosovskom pokretu za neovisnost od početka osamdesetih godina.

Njegov regionalni značaj dodatno je porastao tokom kosovskog rata 1998-1999, kada je to područje postalo uporište Oslobođilačke vojske Kosova (OVK), gerilskih snaga koje su se opirale ponovnoj pobuni koju bi Srbija organizirala na Kosovu. Zbog toga je ova općina puna spomenika u znak sjećanja na doprinos tog područja pokretu za neovisnost, uključujući ogromno groblje posvećeno borcima OVK koje zajednici služi kao sastajalište gdje se obilježavaju historijski značajni datumi. Općina ima bogat kalendar državnih praznika izgrađen na osnovu nacionalnog narativa i na mapi je visokorangiranih političara na Kosovu kada odaju počast oružanom otporu kojim su postavljeni temelji za neovisnu državu, a tamo se održavaju i različita javna okupljanja kako bi ljudi mogli odati počast ratnim herojima, mučenicima i civilnim žrtvama. Lokalni zvaničnici pozivaju se na ovu dugu tradiciju otpora u Dečanima kako bi objasnili manjak sluha za ekstremistička vjerska uvjerenja i aktivnosti među članovima zajednice. Taj protunarativ je zagovarao sljedeću ideju: “*Mnogi ljudi su ubijeni, imamo mnogo mučenika i heroja. Na primjer, jedan ovdajni imam ima brata heroja i on nikad ne bi dozvolio da se takve (ekstremističke) struje probiju ovdje*” (Jakupi/Kraja 2018, 19).

Osim toga, istraživači su zabilježili i ograničene uticaje iz arapskog svijeta u nepogođenim zajednicama i u Bosni i Hercegovini i na Kosovu. U BPK, humanitarne organizacije iz zemalja Zaljeva koje su nudile stipendije djeci palih boraca nisu tamo ostvarile isti uticaj kao u pogođenim zajednicama. Aktivist iz jedne OCD objasnio je da su, kao i u drugim kantonima, te stipendije nuđene uz određene uslove, uključujući prihvatanje literature koja promovira selefizam, “*ali iz nekog razloga, ovdje nisu bilo tako agresivni u svojoj kampanji kao u nekim drugim mjestima*” (Turčalo/Veljan 2018, 11.). Isto tako, visokorangirani lokalni zvaničnik u Dečanima izjavio je da “*prije ekstremizma, oni dolaze da instaliraju te (vjerske) struje, svoju mrežu, a onda počinju vrbovati. Ali kada se te struje ne uspiju proširiti, vrbovanje postaje nemoguće*” (Jakupi/Kraja 2018, 12).

Vrijedi istaknuti posljednji geografski faktor koji se povezuje s administrativnim granicama: relativno mala površina općine Goražde u **Bosni i Hercegovini** opisana je kao faktor koji sprječava ideološku i radikalizaciju ponašanja. Aktivist iz jedne lokalne OCD u BPK objasnio je da tamošnji ljudi imaju osjećaj zajedništva i da stoga više paze da ne “*pređu crvenu liniju*” - u poređenju sa većim gradovima poput Sarajeva, gdje je npr. stopa kriminala mnogo veća (Turčalo/Veljan 2018, 19). U takvom kontekstu je lokalnim akterima lakše intervenirati protiv primijećenih prijetnji zajednici – što nas opet dovodi do uloge onih koji djeluju u zajednici u sprječavanju ili suzbijanju nasilnog ekstremizma.

²⁹ U BPK, službenik Islamske zajednice također je ukazao na još jedan historijski faktor, napominjući da bi se nepogođenost zajednice djelimično mogla objasniti dugom historijom sufizma u Bosansko-podrinjskom kantonu.

4.3 Zaključna razmatranja

U ovom dijelu smo nastojali mapirati socijalna specifičnost nekih općina na Zapadnom Balkanu koje naizgled nisu pogođene nasilnim ekstremizmom iako su “plodno tlo” za to zbog dominantnih društveno-ekonomskih uslova koji su od njih mogli napraviti lak plijen za regrutere i druge radikalizirane “predatore.” To smo učinili tako što smo analizirali i strukturalne uslove (socijalni sastav, osjećaj identita, geografija i historija) i proaktivan angažman lokalnih lidera, koji zajedno pomažu da se objasni zašto i kako su ove zajednice mogle spriječiti, ograničiti ili odbiti znakove nasilnog ekstremizma koji se pojave. Stalna tema diskusije između timova različitih zemalja tokom trajanja istraživačkog projekta bilo je pitanje “jesu li te općine pogođene po vlastitom izboru ili slučajno?” Na osnovu empirijskih nalaza, može se zaključiti da je ovih šest zajednica imalo koristi od povoljnog konteksta kojim se jača njihova društvena otpornost na vanjske prijetnje, kao i od leaderskog kapaciteta države, te aktera iz vjerskih struktura i civilnog društva.

Neki od ključnih faktora koji su identificirani kao povoljni uslovi za nepogođenost su uloga društvene harmonije i multikulturalizma, inkluzivni osjećaj nacionalnog identiteta koji obavezuje građane i nadvladava zov neofundamentalističkih ideologija (poput selefizma), te specifična historija i geografija. U ovom dijelu se pokazuje koliko je djelovanje važno, od uloge edukatora i nastavnika koji uče mlade da kritički razmišljaju i stiču samopouzdanje i prenose im teološko znanje, do OCD-a koje promiču građanski angažman među članovima zajednice, i na kraju do koordiniranih i kohezivnih mjera koje poduzimaju lokalni vjerski i institucionalni organi.

Nepogođene zajednice predvode imami i načelnici koji pažljivo prate svoje birače kako bi osjetili “puls” zajednice; koji zauzimaju stav kako bi ohrabрили toleranciju i progresivna tumačenja vjerskih tekstova i tako spriječili razvoj ekstremističkih diskursa; koji poduzimaju proaktivne mjere kako bi regulirali širenje ekstremističkih ideja, tako što sprječavaju da se neprijateljski egzogeni uticaji ukorijene u zajednici ili odbacuju govore mržnje kojima bi se povećala ranjivost zajednica.

Na osnovu ovog niza pogodujućih faktora i aktera, može li se reći da su ove nepogođene zajednice potpuno ili izuzetno otporne na prijetnje nasilnog ekstremizma? U zaključnom dijelu ovog dokumenta (Dio 6), nastojat ćemo povezati ovu diskusiju s konceptom otpornosti, kako bismo procijenili da li su nepogođene zajednice doista otporne na nasilni ekstremizam, ili bar ponuditi neke indicije o tome koji bi to mogli biti faktori otpornosti zajednice. Prije finalne analize glavnih koncepata na kojima se temelji ova studija, prvo ćemo govoriti o procjeni relevantnosti programiranja i intervencija u oblasti PVE od strane aktera, agencija i institucija izvan proučavanih zajednica.

5 Programiranje u oblasti PVE: relevantnost programa i veze s aktivnostima na izgradnji mira

U prethodnom dijelu smo istaknuli preventivne inicijative lidera zajednice i lokalnih aktera iz civilnog društva u proučavanim zajednicama. U ovom dijelu se razmatraju inicijative koje su potekle od intervencije izvana sa eksplicitnim mandatom ili implicitnom relevantnošću za PVE (od strane države i njenih organa, međunarodnih organizacija ili međunarodnih ili domaćih NVO izvan lokalne zajednice i općine). U prvom pododjeljku (5.1) se govori o percepcijama članova zajednice o takvim vanjskim inputima i inicijativama: da li se one općenito smatraju relevantnim i korisnim, irelevantnim, ili pak negativnim i nametljivim? Istraživačko pitanje koje smo željeli razmotriti je glasilo: koliko su bitni postojeći programi za prevenciju nasilnog ekstremizma (PVE) na Zapadnom Balkanu za tretiranje postojećih faktora ranjivosti ili otpornosti zajednice na nasilni ekstremizam? U narednom pododjeljku (5.2) smo proširili ovo pitanje na veze koje se mogu identificirati između aktivnosti na prevenciji nasilnog ekstremizma i aktivnosti na izgradnji mira i pomirenja na Zapadnom Balkanu.

5.1 Programiranje u oblasti PVE i njegova percipirana relevantnost

Na globalnom, regionalnom i nacionalnom nivou, nasilni ekstremizam i odgovori na njega privlače sve više pažnje posljednjih godina. Od 2012. godine, zbog pojave stranih boraca na Balkanu, ova tema je postala naročito aktuelna i čvrsto ugrađena u međunarodne bojazni međunarodnih donatora i saveznika ovih zemalja.

Međunarodna zabrinutost zbog porasta nasilnog ekstremizma i odgovora na njega, a naročito naglog širenja ISIS-a, zauzima značajno mjesto u Akcionom planu UN-a za 2015. godinu: “*Svaka država članica treba razmotriti izradu nacionalnog akcionog plana kako bi spriječila nasilni ekstremizam kojim se utvrđuju nacionalni prioriteti za rješavanje lokalnih pokretača nasilnog ekstremizma i dopunjuju nacionalne strategije za borbu protiv terorizma tamo gdje već postoje.*” (UN 2015, 11-12). U Akcionom planu se dalje navodi da programi trebaju biti multidisciplinarni (i povezivati lokalnu i nacionalnu analizu), osnaživati društvenu kompaktnost, rješavati problem stranih boraca, blokirati mogućnost terorističkih grupa da trguju, vezati se za ciljeve održivog razvoja i mobilizirati finansijska sredstva. Također trebaju vršiti monitoring i evaluaciju.

Programi za rješavanje problema nasilnog ekstremizma koje smo razmatrali u okviru ove studije nastoje se baviti pitanjem stranih boraca i mobiliziranjem finansiranja; međutim, povezanost sa lokalnim potrebama i argumentiran fokus na jačanju društvene kompaktnosti nedovoljno su razvijeni. Zbog kratkih rokova za provedbu potpuno razvijenih C/PVE programa, monitoring i evaluacija još uvijek su u povojima.

5.1.1 Mapiranje postojećih PVE inicijativa

Nacionalne C/PVE strategije

Vlade sve četiri proučavane države usvojile su nacionalne strategije i akcione planove. Među prvima su to učinili Kosovo i Bosna i Hercegovina.

Na **Kosovu** je nacionalna strategija usvojena 2015. godine.³⁰ Autori studije slučaja za našu državu (Jakupi/ Kraja 2018, 22) navode da “*iako i Nacionalna strategija i Nacionalni akcioni plan nastoje adresirati temeljne uzroke nasilnog ekstremizma na Kosovu i stoga predlažu različite aktivnosti [...], postoje različite bojazni.*” Između ostalog, autori navode izostanak lokalnog učešća u formuliranju Strategije i Akcionog

³⁰ Kosovo Nacionalna strategija za prevenciju nasilnog ekstremizma i radikalizacije oja vodi u terorizam (2015-2010), www.kryeministri-ks.net/repository/docs/STRATEGY_parandalim_-_ENG.pdf, preuzeto 13. septembra 2018

plana, nedovoljnu koordinaciju donatora i nedostatak saradnje, koordinacije i svijesti na lokalnom nivou i u interakciji sa državnim nivoom i donatorskim institucijama. Općenito, percepcija koju autori prenose podrazumijeva “univerzalni” pristup, umjesto oslanjanja na bojazni i potrebe zajednice.

Također, 2015. godine je donesena nacionalna strategija u **Bosni i Hercegovini**.³¹ Autori studije slučaja BiH procjenjuju da su ovom strategijom “*unaprijeđene ranije strategije o sigurnosti i terorizmu, jer je prepoznato pitanje radikalizacije koja vodi u nasilni ekstremizam, ali je strategija i dalje bez “zuba”, zato što nisu provedeni njeni akcioni planovi, iako je provedba trebala početi 2016. godine*” (Turčalo/Veljan 2018, 20). Osim toga, kako ističu autori, primjetno je odsustvo definicija ključnih pojmova koji se odnose na C/ PVE na državnom nivou, što ometa pouzdanu provedbu koherentnog programiranja u domenu PVE na svim nivoima.

Albanija je bila treća država koja je usvojila nacionalnu strategiju 2015. godine.³² Čini se da među navedene četiri države ona predvodi po institucionalnim ulaganjima u sprječavanje i borbi protiv nasilnog ekstremizma. Pored donošenja nacionalnog akcionog plana, Albanija je uspostavila Centar za borbu protiv nasilnog ekstremizma 2017. godine i planira biti domaćin NATO-vog Centra izvrsnosti za proučavanje fenomena stranih boraca (Qirjazi/Shehu 2018, 24). Usprkos ovim nastojanjima na nacionalnom nivou i u međunarodnoj saradnji, autori studije slučaja za ovu zemlju ističu da je “*malo toga urađeno na uključivanju različitih aktera kao što su državni zvaničnici, akademici, mediji i tehnološke kompanije, civilno društvo, vjerske zajednice i socijalni radnici. Stoga je nivo svijesti o strategiji i rizicima od nasilnog ekstremizma veoma nizak*” (Qirjazi/ Shehu 2018, 25).

Posljednja od četiri proučavane države koja je usvojila Nacionalnu strategiju 2018. godine bila je **Makedonija**.³³ Autori studije slučaja za ovu zemlju ističu da je “*usvajanje ove strategije došlo nekoliko godina nakon što su druge zemlje Zapadnog Balkana provele svoje P/CVE strategije. Osim toga, sama strategija nije dovoljno sveobuhvatna, nedostaje joj stručnog znanja i uglavnom se fokusira na aspekte P/CVE koji se odnose na sigurnost i provedbu zakona – ne nastoji se pokazati da ekstremizam i nasilni ekstremizam nisu samo sigurnosno pitanje, nego i društveno*” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 5).

Vrijedi napomenuti da su u svim zemljama brzo donesene izmjene i dopune krivičnih zakona kako bi se omogućilo krivično gonjenje stranih boraca po njihovom povratku (pogledati Uvod). Postoje sive zone u tretmanu žena i djece koja su putovala u Siriju ili Irak bez namjere ili prilike da nose oružje. Čini se da su kaznene odredbe imale značajan efekat odvratanja od otvorenih nasilno ekstremističkih aktivnosti u inostranstvu (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 25; Qirjazi/Shehu 2018, 4; Jakupi/Kraja 2018, 7³⁴; vidi i Azinović 2018, 11). Međutim, u toku je stalna rasprava o pitanju postupanja sa povratnicima u zatvorima (isticanje potencijalne dodatne radikalizacije u zatvoru; vudu Köhler 2016 i Jones/ Narag 2018) i neuspjehu tužilaštva da se nosi sa nenasilnim oblicima ekstremizma i radikalizacije, koji su i daje nedovoljno adresirani i mogu dovesti do subverzije multietničkih, demokratskih društava.

Pored vladinih agencija, još dvoje grupe aktera su aktivne u provedbi PVE aktivnosti: međunarodni akteri i donatori (naročito strane ambasade i međunarodne organizacije), te organizacije civilnog društva (i domaće i međunarodne).

Međunarodni akteri i donatori

U sve četiri proučavane zemlje, međunarodni akteri i donatori su imali značajan uticaj i na PVE debate i na institucionaliziranje protumjera. Činjenica da su sve četiri države (potencijalni) kandidati za pristupanje Evropskoj uniji sa sobom donosi određenu zapadnu orijentaciju među elitom u tim državama, kao i fokusiranje zapadnih sila na ovo “susjedstvo.” Međunarodna podrška i uticaj prošireni su i na odgovore nacionalnih vlada i na aktivnosti civilnog društva, o kojima se govori u narednom dijelu.

³¹ Strategija Bosne i Hercegovine za prevenciju i borbu protiv terorizma (2015-2020), http://msb.gov.ba/PDF/STRATEGIJA_ZA_BORBU_PROTIV_TERORIZMA_ENG.pdf, preuzeto 21. septembra 2018.

³² Albanska Nacionalna strategija za borbu protiv nasilnog ekstremizma, <https://www.rcc.int/p-cve/download/docs/Albanian%20National%20Strategy%20on%20Countering%20Violent%20Extremism.pdf/eca873boe6bd733938a73f957471a75c.pdf>, preuzeto 21. septembra 2018

³³ Nacionalna strategija za borbu protiv terorizma Republike Makedonije (2018-2022), http://vlada.mk/sites/default/files/dokumenti/ct_national_strategy_eng_translation_sbu.pdf, preuzeto 21. septembra 2018

³⁴ Rudine Jakupi i Garentina Kraja pišu (2018, 5): “*Kosovska policija je odgovorila na prijetnju nasilnog ekstremizma i pojavu stranih boraca. Oko 63 osobe su trenutno u pritvoru, a dvije u kućnom pritvoru, 83 osobe su pod istragom, a oko 168 su bjegunci pred zakonom, optuženi za povezanost s nasilnim ekstremizmom na Kosovu. U skladu s ovim aktivnostima, Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP) je ukinulo “radnu dozvolu” za 16 NVO na Kosovu 2014. godine, koje su prema tvrdnjama MUP-a sumnjive za finansiranje terorističkih aktivnosti u zemlji, što je dovelo do njihovog zatvaranja. Zbog navedenih aktivnosti, broj stranih boraca na Kosovu je značajno opao. Tokom 2016. i 2017. godine, nije bilo zabilježenih pokušaja državljana Kosova da se priključe terorističkim organizacijama kao strani borci.*”

Autori studije slučaja iz **Albanije** procjenjuju da “većinu C/PVE inicijativa implementiraju organizacije civilnog društva (OCD) uz pomoć međunarodnih donacija i sponzorstva” (Qirjazi/Shehu 2018, 23). Američko Ministarstvo vanjskih poslova (State Department), USAID i Ambasada SAD u Tirani, ali i EU i OSCE su naročito aktivni, uz još nekoliko bilateralnih donatora. Kao i u drugim zemljama, međunarodni donatori su od instrumentalnog značaja u podupiranju nacionalnih strategija i akcionih planova (vidi gore). Tematski, glavni fokus projektnog rada usmjeravao se na žene, mlade, romske zajednice, radikalizaciju putem interneta i obuku medija i podizanje svijesti. Najviše pažnje se posvećuje mladima kao starosnoj grupi za koju se općenito smatra da je pod najvećim rizikom od radikalizacije i vrbovanja. Autori studije slučaja opisuju ciljeve ovih inicijativa kao “izgradnju kapaciteta, osnaživanje lokalnih partnera, uspostavljanje uloge škola kao centara zajednice i promoviranje vjerske tolerancije” (ibid., 26). Čini se da je većina inicijativa koncentrirana u regiji Elbasan. Među razmatranim zajednicama, Korča je mjesto gdje se provode dva projekta koja finansira EU (“Edukacija mladih sa kulturom tolerancije i razumijevanjem za izgradnju prijateljskog društva” i “Mreža za sprječavanje nasilnog ekstremizma”). U Kavaji se ne provode, niti podržavaju projekti posvećeni prevenciji nasilnog ekstremizma. U Tirani se u vrijeme pisanja izvještaja provodilo šest projekata, od kojih četiri konkretno ciljaju na mlade. Ti projekti se bave informiranjem, podizanjem svijesti i izgradnjom (individualnog i institucionalnog) kapaciteta i otpornosti.

Autori u **Makedoniji** napominju da su “međunarodne institucije pružile značajnu podršku nacionalnim CVE koordinatorima: Misija OSCE-a u Skopju i ambasade SAD i Ujedinjenog Kraljevstva pružile su im podršku u pisanju strategije i organiziranju okruglih stolova sa predstavnicima zajednice” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 5). Uz kašnjenje u završetku nacionalne strategije i akcionog plana (vidi gore), autori potvrđuju da su u toj zemlji, “aktivnosti C/PVE tradicionalno prilično oskudne na terenu” (ibid.). Među provedenim projektima, autori naše studije slučaja ističu program *Educate2Prevent*³⁵ koji provodi Nexus Civil Concept i njegovi partneri, a finansira EU preko Hedayaha. Oba projekta se fokusiraju na podizanje svijesti i nivoa povjerenja i izgradnju kapaciteta među važnim osobama koje ometaju/potpomažu vrbovanje u nasilni ekstremizam, odnosno roditeljima, naročito majkama i osobljem u školama.

Kosovo i Bosna i Hercegovina su zbog svoje historije zabilježili vrlo aktivan međunarodni angažman – u vidu međunarodnog protektorata nakon rata 1999. godine u slučaju Kosova, i kao federalna država koja je primala izdašnu pomoć nakon ratova u periodu 1992-1995 u slučaju BiH. Na **Kosovu** ističu Ambasadu SAD kao naročito aktivnu (zajedno s Ministarstvom vanjskih poslova SAD i USAID-om) u pružanju podrške istraživanju i izradi ključnih dokumenata kao što je nacionalna strategija, a u posljednje vrijeme i u provedbi i aktivnostima prema građanstvu (Jakupi/Kraja 2018, 23).

UNDP, OSCE i IOM također su aktivni, uz GCERF i ambasade evropskih država. Značajna podrška se pruža izgradnji kapaciteta i jačanju lokalnih institucija u području istraživanja i implementacije. Osim toga, aktivnosti su grupirane u oblasti podizanja svijesti i edukacije; međutim, autori studije slučaja žale se na izostanak koordinacije između prioriteta donatora i aktivnosti predviđenih u nacionalnoj strategiji i akcionom planu. Neke fokusne oblasti kao što su mladi i dalje su ambiciozno prisutne u donatorskim programima, ali su slabo koordinirane i nekoherentne u provedbi na terenu (to se odnosi na čitav niz aktivnosti, od njegovanja kritičkog razmišljanja do stručnih obuka). Ostale spomenute oblasti uključuju aktivnosti podrške društvenoj koheziji i rad s medijima. Konačno, UNDP je proveo pilot projekat referalnog mehanizma u općini Gjilane.³⁶

U **Bosni i Hercegovini**, mnoge iste agencije kao i u drugim proučavanim zemljama Zapadnog Balkana finansiraju vladine i nevladine aktivnosti u oblasti PVE, uključujući OSCE, EU, IOM i strane ambasade. U nacionalnoj strategiji i akcionom planu koju su izrađeni uz međunarodnu podršku kao glavna područja aktivnosti identificirani su zakonodavstvo, izgradnja institucionalnih kapaciteta, edukacija, prevencija, zaštita, istrage i odgovor na terorizam. Projekti koji se finansiraju iz međunarodnih izbora pokrivaju puni spektar: izgradnju institucionalnih kapaciteta (uključujući Islamsku zajednicu), osnaživanje žena i

³⁵ <http://nexus.org.mk/educate2prevent-strengthening-front-line-school-workers-parents-build-youth-resilience-violent-extremism/>, preuzeto 12. aprila 2019.

³⁶ Referalni mehanizmi se koriste u različitim područjima politika, npr. u trgovini ljudima. U oblasti C/PVE, osmišljeni su kako bi “pružili podršku osobama koje su pod rizikom od uvlačenja u nasilni ekstremizam kroz saradnju između lokalnih organa vlasti, policije, zakonskih partnera (kao što su sektor obrazovanja, socijalne službe, službe za djecu i mlade i službe za rad s prijestupnicima) i lokalne zajednice” (Köhler 2016, 243, a jedan od primjera je program Channel u UK). Referalni mehanizam koji je uveden u okviru pilot projekta u Općini Gjilane od 2016. godine prvi je mehanizam Kosova koji nudi podršku ranjivim osobama koje su pod rizikom od radikalizacije. Provodi ga Ministarstvo unutrašnjih poslova, uz podršku UNDP-a na Kosovu. To je “među-institucionalni mehanizam za rano identifikiranje osoba pod rizikom ili podložnih radikalizaciji i nasilnom ekstremizmu, sprječavajući na taj način dalju radikalizaciju osoba u našem društvu. Članovi referalnog mehanizma su uglavnom predstavnici lokalnog nivoa koji imaju kontakte sa zajednicom. Svi članovi će doprinijeti i djelovati na osnovu svojih zakonskih odgovornosti. Ovaj mehanizam je još uvijek u povojima, a njegovi rezultati će se vidjeti u predstojećim godinama.” (Qehaja et al. 2017, 7 [sic].)

mladih, mjere za reintegraciju povratnika, podizanje svijesti i izgradnju kapaciteta edukatora itd. Međutim, autori studije slučaja za ovu zemlju također žale zbog lokalne neinformiranosti o ovim projektima, čak i u slučajevima kada su implementirani u istom gradu ili susjedstvu. Tamo gdje su ispitanici bili informirani, podržali su značaj podizanja svijesti, iako su u nekim nepogođenim zajednicama učesnici studije naveli da radije ne bi bili korisnici projekata iz straha da će biti stereotipizirani kao grupa (“svi muslimani su...”) (Turčalo/Veljan 2018, 20-21).

Domaće i međunarodne organizacije civilnog društva

S jedne strane, civilno društvo je prvo istaknulo ozbiljnost društvenih dešavanja koja su ostavila sve veći prostor za radikalizaciju i ekstremizam na Zapadnom Balkanu, kada su i vladine i vjerske institucije tvrdile da nema razloga za zabrinutost. S druge strane, mnoge trenutne aktivnosti civilnog društva oslanjaju se na vanjsko (međunarodno) finansiranje, koje pokreću vlastiti interesi i prioriteti. Do 2018. godine su u svim državama uspostavljene velike inicijative civilnog društva, a neke od njih su provodene zajedno s aktivnostima međunarodnih donatora koje su opisane u prethodnom dijelu. Na primjer, projekat obnove Majčine škole u Makedoniji provodi austrijska organizacija Žene bez granica.³⁷ Sve četiri partnerske istraživačke organizacije u okviru ove studije dio su novonastalog kruga ekspertske organizacije koje su pionirski radile na pitanjima VE na Zapadnom Balkanu.³⁸ Veliki dio angažmana civilnog društva započeo je studijama o pokretačima, potisnim i privlačnim faktorima ove pojave (i na nacionalnom i regionalnom nivou), a potom su prešli i na provedbu praktičnih programa. “Naučno-praktične” organizacije kao što su npr. kosovski Centar za sigurnosne studije i Democracy Lab u Makedoniji aktivno rade na istraživanju trenutne situacije u pogledu nasilnog ekstremizma i njegovoj prevenciji, a uključene su i u aktivnosti prema građanima i edukaciju kako bi ojačale debatu i kritičko razmišljanje i zalagale se za pametna područja implementacije projekata.

Općenito, domaće organizacije civilnog društva često zavise od prioriteta međunarodnih i nacionalnih donatora za finansiranje. Isto se odnosi na međunarodne organizacije civilnog društva, koje su manje vidljive u našim studijama slučaja država, ali su također sve aktivnije u oblasti PVE zbog izdašnih linija finansiranja koje postaju dostupne (Sherriff et al. 2018, 27; privatni razgovori). Njihove aktivnosti često ostaju bliske njihovoj prvobitnoj teoriji promjene i skupu prioriteta, koje primjenjuju kako bi se pozabavili temeljnih uzrocima nasilnog ekstremizma (Schirch 2018, 24-26).

5.1.2 Procjena relevantnosti PVE inicijativa

Lokalna procjena ispitanika u zajednicama

Na lokalnom nivou, slika koja se pojavljuje u čitavoj regiji upućuje na nepovezanost. S jedne strane, nivo povjerenja u način na koji državne institucije rješavaju ovo pitanje je vrlo nizak. Istovremeno, slaba je svijest o različitim politikama i inicijativama, osim ako općine nisu bile direktno uključene. Ovaj nedostatak svijesti ima dva izvora: s jedne strane, uzrokuje ga nepostojanje aktivne strategije uključivanja na strani vlade. Na primjer, ni u jednoj od država vlade nisu uključile lokalne aktere u izradu strateških planova ili utvrđivanje prioriteta područja djelovanja za lokalne inicijative. S jedne strane, ovaj “manjak svijesti” uzrokovala je i različita procjena ozbiljnosti pojave nasilnog ekstremizma za predmetne zajednice. U nekim slučajevima, uz to ide i nerado uključivanje u debatu ili inicijative iz straha od stigmatizacije (“oni su problem”). To može ukazati i na kritičko odbacivanje javne diskusije koje skoro isključivo upućuje na vjerski motiviran islamski/islamistički ekstremizam i previđa političke i etno-političke ekstremizme u regiji koji su u dinamičnom odnosu i često se međusobno pokreću (Austin et al. 2018, 75). U svim našim izvještajima o studijama slučaja izuzev jednog, kao ključni faktor se ističe “kumulativni” ili “recipročni” ekstremizam (Jakupi/Kraja 2018, 20ff; Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 20 & 30; Turčalo/Veljan 2018, 24).

Procjena (ne)usklađenosti pokretačkih faktora nasilnog ekstremizma i zajednički sektori intervencije

Prema općoj procjeni iz naših studija slučaja, često se slijedi neka vrsta “copy-paste” pristupa u programiranju u oblasti PVE. Autori studije slučaja iz Albanije navode kako se “pokazalo da je “univerzalna” nacionalna politika za prevenciju VE previše generička i da nije prilagođena jedinstvenim karakteristikama svake zajednice” (Qirjazi/Shehu 2018, 6; Vurmo et al. 2015, 15). U nedavnoj studiji o privlačnim i potisnim

³⁷ <https://www.women-without-borders.org/>, preuzeto 12. aprila 2019.

³⁸ Vidi izvještaje: Kursani 2015, Azinovic 2016, Vurmo et al. 2015 i Selimi/Stojkovski 2016.

faktorima nasilnog ekstremizma koju je finansirao British Council navodi se da su odgovori i inicijative unutar države “zvučali skoro uvijekbano” (Bećirević 2018, 27). Autori studije slučaja iz Makedonije u svojim zaključcima oplakuju činjenicu da je politika i dalje reaktivna, umjesto proaktivna u pitanjima prevencije nasilnog ekstremizma (Stojkovski/Kalajdzioviski 2018, 31- 32). U studiji slučaja iz BiH dobro je sažeta nacionalna i regionalna slika: “Može se primijetiti [...] nepostojanje P/CVE programiranja u pravom lokalnom vlasništvu u BiH ili planova za konkretne PVE projekte u pogođenim zajednicama u okviru studije. Svi programi se trenutno iniciraju i usmjeravaju sa državnog ili entitetskog nivoa.” (Turčalo/Veljan 2018, 21). Pored toga, u mnogim pristupima je i dalje prisutan snažan fokus na sigurnosnim pitanjima, umjesto da se bazira na samo društvo (Stojkovski/Kalajdzioviski 2018, 5).

U vrijeme pisanja izvještaja bilo je nemoguće procijeniti efektivnost programa na osnovu podataka zato što su ti programi novi, a njihove teorije promjene su u određenoj mjeri nejasne. Međutim, kritike koje proizlaze iz studija slučaja – koje se odnose na slabu angažiranost između društvenih nivoa i sektora, lošu koordinaciju između donatora, snažan pritisak izvana u pravcu izrade strategija za prevenciju ili borbu protiv nasilnog ekstremizma, nedostatak kapaciteta na nacionalnom i lokalnom nivou za dugoročno, strateško rješavanje ovog pitanja – pokazuju da programiranje u oblasti PVE u regiji, usprkos sve boljem finansiranju, najvjerovatnije i dalje ne ostvaruje planirane rezultate (vidi i Azinović 2018).

Studija slučaja sa Kosova također upućuje na sektorsku slijepu tačku: “programi koji se trenutno provode, a koji rade na prevenciji nasilnog ekstremizma, ne bave se toliko faktorima koji doprinose otpornosti koji su identificirani u okviru ovog istraživanja, jer su se takvi programi i projekti uglavnom fokusirali na povećavanje mogućnosti za zapošljavanje na Kosovu” – što je faktor za koji je utvrđeno da samo posredno utiče na procese radikalizacije i vrbovanja u nasilne ekstremističke grupe (Jakupi/Kraja 2018, 24).

Proučavane zajednice imaju brojne sličnosti: na PVE programe u sve četiri države i dalje snažno utiču prioriteta međunarodnih donatora i međunarodne zajednice. Nacionalne strategije i akcioni planovi – djelimično zahvaljujući pruženoj pomoći u njihovom formuliranju – imaju značajnih sličnosti, ne uzimajući uvijek u obzir značajne historijske razlike između država (na primjer, između države Bosne i Hercegovine i države Albanije). U nijednoj od ovih država nije zabilježeno učešće lokalnih aktera u utvrđivanju programa, formuliranju strategija i definiranju prioriteta.

Istovremeno, pri osmišljavanju i procjeni preventivnih pristupa nasilnom ekstremizmu, potrebno je imati na umu razlike u historiji i putanji razvoja država (i općina). Jednostavno, ne može postojati “univerzalno rješenje” npr. za Albaniju, koja je ranije proglašena ateističkom državom i u kojoj se nije nedavno desio rat, sa relativno dobrim šansama kao kandidata za članstvo u EU, i Bosnu i Hercegovinu sa njenim nasljeđem brutalnog, etno-političkog rata i krhkim institucijama. Također, historijske razlike se materijaliziraju u lokalnim tradicijama i lokalnom društvenom tkivu, i one su trenutno zanemarene u običnim PVE programima, i bolje bi se adresirale u procesima odozdo ka gore zasnovanim na informacijama s lokalnog nivoa, čime bi se vjerovatno ublažili i trenutni strahovi da bi neka zajednica mogla biti stigmatizirana ako bi učestvovala u debati o konkretnim rizicima od nasilnog ekstremizma.

Dosađajne procjene se mogu mapirati u odnosu na dvije opće dimenzije: horizontalna dimenzija u kojoj se razmatraju različite sektorske intervencije (npr. mladi/sektor obrazovanja, vjerski sektor, socioekonomski sektor), i vertikalna dimenzija u kojoj se razmatraju nivo, dubina i fokus angažmana (npr. međuregionalni, nacionalni, općinski, susjedstvo). U svjetlu navedenog, napominjemo da se u okviru **vertikalne dimenzije** većina programa pokreće na nacionalnom nivou, skoro bez ikakvog proaktivnog učešća lokalnih aktera koji su nedvojbeno najbolje upoznati sa situacijom i najpogođeniji. Takvo neučešće lokalnih aktera u utvrđivanju programa, planiranju i implementaciji podriva relevantnost i efektivnost PVE programa u cijeloj regiji. Nalazimo da u okviru **horizontalne dimenzije** većina inicijativa nastoji kombinirati pitanja obrazovanja mladih i zapošljavanja mladih. Neki koraci se poduzimaju i u oblasti rada s vjerskim institucijama i pružanju podrške ženskim organizacijama. Međutim, primjetan je raskorak između savršeno podešene retorike projektnog planiranja i percepcije potencijalnih primatelja “na terenu,” koji često nisu informirani o programima koji se pokreću. Također, postoji primjetan raskorak između aktera i faktora koji su se pokazali najuticajnijim u suzbijanju nasilnog ekstremizma na lokalnom nivou (snažne lokalne institucije i liderstvo, saradnja između zajednica, aktivizam mladih, osnaženi edukatori i roditelji), a ti akteri i faktori su ulagali u (zapošljavanje mladih, npr. na Kosovu), a zanemarivali (sektor socijalnog rada, npr. u BiH). Treće, malo je aktivnosti između grupa (tj. žene i mladi, vjerske i državne institucije).

Općenito, izjava eminentnog naučnika sa Zapadnog Balkana mogla bi dobro usmjeriti buduće programiranje, udaljavajući ga od “panike oko politika”:³⁹ “uz nejasan oblik i pravac ISIS-a, dok zvaničnici

39 Pojam koji je u opisivanju izrade politika u oblasti C/PVE koristio Graeme Simpson, vodeći autor Studije napretka UN-a o mladima, miru i sigurnosti iz 2018. godine (prezentacija na Ževenskoj sedmici mira 2018).

sa Zapadnog Balkana smatraju opasnost od nasilja povratnika sa stranih ratišta minimalnom, važno je da se ispravno ocijeni ozbiljnost problema stranih boraca i sličnih aktivnosti. Drugim riječima, nadležni organi se ne smiju pretjerano fokusirati na zastarjele teoretske opasnosti koje im odvlače pažnju sa stvarnih i zabrinjavajućih dešavanja u drugim područjima rizika” (Azinović 2018, 16).

5.2 Veze između PVE programa i izgradnje mira, pomirenja i društvene kohezije

Ako ostavimo po strani sve kontekstualne i lokalne razlike, smatramo da pojavu nasilnog ekstremizma često potpiruju političke nesuglasice oko pitanja inkluzije, pravde i pravične zastupljenosti (vidi Schwoebel 2017, 7; UNDP 2017; Schirch 2018). Stoga smo u kontekstu ovog istraživanja pažnju posvetili uticaju koji su ili bi mogli imati programi za izgradnju mira ili pomirenje u proučavanim zemljama na pojavu nasilnog ekstremizma i efektivne strategije za rješavanje tog pitanja. Istraživačko pitanje je bilo: Koje veze se mogu utvrditi između aktivnosti na prevenciji nasilnog ekstremizma i rada na izgradnji mira i pomirenja na Zapadnom Balkanu?

Nekoliko zemalja obuhvaćenih studijom predstavljaju specifičan kontekst: iako u različitoj mjeri, to su zemlje koje su u bliskoj prošlosti izašle iz rata i nasilnog sukoba. Kao moderne poslijeratne države, neke od njih su decenijama ulagale u izgradnju mira i pomirenje.⁴⁰ Nasilni ekstremizam se pojavljuje na Zapadnom Balkanu nakon značajnih lokalnih i međunarodnih ulaganja u ponovnu izgradnju ratom razrušenih društava. Da li su ova ulaganja važna za PVE? U malo drugačijem okviru, ako su društvena harmonija i kohezija važni faktori koji doprinose nepogođenosti ili čak otpornosti zajednica na radikalizaciju i vrbovanje (vidi Dio 5; vidi i Ellis/Abdi 2017), može li se dokazati da projekti izgradnje mira i pomirenja, koji nedvojbeno jačaju društvenu koheziju, imaju (pozitivan) uticaj na prevenciju nasilnog ekstremizma?

Mnogim aktivistima koji rade na izgradnji mira ne dopada se sadašnje pretjerano prioritetiziranje politika u C/PVE strategijama. Međutim, zajednica koja radi na izgradnji mira priznaje da na mnoge načine može doprinijeti i debati i strateškim pristupima nasilnom ekstremizmu. Georgia Holmer ističe: “Zajednica koja radi na izgradnji mira i njene metode i prakse mogu pomoći u širem razumijevanju nasilnog ekstremizma i njegovih uzroka i razvoju bolje lokaliziranog, inkluzivnog i održivog pristupa borbi protiv ove pojave” (Holmer 2013, 1). Ona dalje navodi: “Zajednica za izgradnju mira već na mnogo načina doprinosi prevenciji ekstremističkog nasilja i CVE agendi kroz programe osmišljene za sprječavanje sukoba, jačanje vladavine prava i promoviranje mira, tolerancije i otpornosti.”

Šta možemo saznati iz studija slučaja iz četiri države o stvarnom ili potencijalnom doprinosu programa za izgradnju mira? Prvo, korisno je pojasniti šta se podrazumijeva pod pojmom “izgradnja mira.” Tokom našeg participativnog istraživanja, razgovarali smo o tri različita načina na koja se može razumjeti povezanost između PVE programa i programa za izgradnju mira/pomirenje.

- 1) U datoj općini, postoje li programi koji se provode istovremeno za PVE i izgradnju mira/pomirenje? Ako je tako, da li tijela koja provode te programe znaju jedni za druge i kako bi se njihove aktivnosti mogle ukrštati? (Nismo pronašli nikakve dokaze o takvim programima.)
- 2) U predmetnoj državi i/ili općini, kakav uticaj imaju historije mirovnih sporazuma (Ohridski sporazum, Dejtonski sporazum, Ahtisaarijev plan), historija mirotvorstva/izgradnje mira/pomirenja i historija državotvornih procesa (i njihov percipirani neuspjeh) na pojavu nasilnog ekstremizma i predodžbe o njemu.
- 3) U kontekstima u kojima nisu provođeni specifični programi izgradnje mira/pomirenja, da li su ulagani napor na jačanju društvene kohezije i harmonije (inicijative za multikulturalizam, međuvjersku i međuetničku harmoniju, građanske vrijednosti, ljudska prava, ženska prava itd.)? Ako je tako, kako se oni ukrštaju sa novijim programima u oblasti PVE?

Na osnovnom nivou, izgradnju mira (i “vezu” PVE aktivnosti sa izgradnjom mira) povezujemo sa inicijativama za međugrupni ili međuetnički/međuvjerski dijalog radi mirnog rješavanja sukoba.

Ovo je minimalni kriterij, iako su istraživački timovi u zemljama mogli uraditi analizu šire slike (npr. ističući mogući efekat “neuspjeha nakon decenija izgradnje mira” na percepciju javnosti u BiH).

⁴⁰ Vidi npr. Fischer/Petrovic-Ziemer (2016) i Moore (2013) za Bosnu i Hercegovinu, Mazrreku et al. (2018) i Visoka (2017) za Kosovo i Odendaal (2010) za Makedoniju.

Polazeći od regionalne perspektive, neki eksperti tvrde da je *“vladavina nacionalista najvažniji pojedinačni domaći pokretač [...] radikalizacije”* u regiji Zapadnog Balkana, u kojoj nacionalistički lideri *“sprječavaju pomirenje tako što manipuliraju društvenim podjelama kako bi skrenuli pažnju sa svog neuspješnog upravljanja”*⁴¹ (Stojkovski/Kalajdziovska 2018, 12). Ova procjena provijava kroz predstavljenu analizu, naročito u studijama slučaja za Bosnu i Hercegovinu, Kosovo i Makedoniju. Zbog svoje drugačije historije, Albanija se razlikuje po svom iskustvu u *“izgradnju mira.”*

Istraživači koji su proveli studiju slučaja u **Bosni i Hercegovini** zauzeli su krajnje kritički pristup: *“Neposredno poslije rata, rad na izgradnji mira u BiH uglavnom se fokusirao na pomirenje i tehničke dimenzije izgradnje države, ali niko nije uviđao da je te ciljeve nemoguće postići ako ne postoji zajednička ideja o državi”* (Turčalo/Veljan 2018, 21).

Izvjestaj potvrđuje da je opći duh Dejtonskog mirovnog sporazuma omogućio etno-političkim elitama da nastave njegovati podjelu oko nacionalnog jedinstva. Osim toga: *“Aktivnosti, koje su uglavnom finansirane donatorskim sredstvima, često su se organizirale bez političkog učešća ili uz formalnu političku saglasnost u slučaju kada su ih finansirale moćne međunarodne organizacije i akteri. Izostanak istinske podrške političkih elita za provedbu inicijativa za pomirenje ili različitih projekata na izgradnji mira otežalo je takvim projektima da postignu bilo kakav stvarni učinak”* (Turčalo/Veljan 2018, 21).

U studiji su utvrđeni ozbiljni nedostaci u liječenju poslijeratne traume u BiH, kao i dodatni teret *“institucionalne anomije”* koji ometa životne ambicije ljudi i budi u njima cinično nepovjerenje u institucionalni kapacitet zemlje da se pobrine za potrebe svojih građana. Oba *“nedostatka”* stvaraju plodno tlo za radikalizaciju. U takvom kontekstu, iako bi rad na izgradnji mira i transnacionalne aktivnosti na provedbi pravde/pomirenja mogle odigrati korisnu ulogu (ako se koncentriraju na liječenje traume npr.), to nije bio slučaj u prošlosti. One to ne uspijevaju u dovoljnoj mjeri ni u sadašnjosti (kako tvrde autori studije slučaja za BiH, to se npr. vidi po manjku socijalnih radnika).

S druge strane, Sead Turčalo i Nejra Veljan procjenjuju da bi pristup istinskoj izgradnji mira (lokalni i orijentiran na zajednicu) mogao biti poželjna protuteža sadašnjim tendencijama PVE programa da fokusiraju na pitanja sigurnosti. Također, *“mnogi postojeći programi koji se bave pitanjima tranzicijske pravde i bore protiv negiranja genocida u određenim zajednicama mogu ponuditi platformu za programiranje u svrhu borbe protiv radikalizacije i nasilnog ekstremizma”* (Turčalo/Veljan 2018, 21-22). Međutim, trenutno se u praksi takva *“nadgradnja”* ne dešava često ili sistematski.

Autori studije slučaja u **Makedoniji** zaključuju da *“s obzirom na prirodu oružanog sukoba koji se desio u Makedoniji, izgradnja mira je bez sumnje predstavljala napor da se premoste jazovi koji su postojali između etničkih Albanaca i etničkih Makedonaca nakon izbivanja nasilja 2001. godine. Međutim, veliki broj kritika u periodu nakon potpisivanja Okvirnog sporazuma iz Ohrida odnosio se na njegovu implementaciju – iako su na državnom i općinskom nivou provedene značajne strukturne promjene kako bi se riješila etnička pitanja, malo toga je urađeno na provedbi usklađenih, dugoročnih aktivnosti na izgradnji mira koje se pokreću na lokalnom nivou”* (Stojkovski/Kalajdziovska 2018, 6). Autori tvrde da je implementacija Ohridskog sporazuma omogućila dalje političko iskorištavanje međuetničkih (Albanci-Makedonci) narativa o nepravdi. Iako je Sporazum povećao prava etničkih Albanaca i doveo do dogovora o raspodjeli vlasti, postoji snažna percepcija o nepovoljnijem položaju na strani Albanaca i o gubitku na strani Makedonaca. Naši autori studije slučaja pišu da političke stranke na obje strane spremno raspaljuju takve percepcije u namjeri da iskoriste tenzije u okviru svoje izborne strategije (ibid., 3). U periodu oko izbora se i dalje raspiruje nasilje u manjem obimu, kao manifestacija još jednog kontraproduktivnog, radikalizirajućeg efekta međunarodnih aktivnosti na izgradnji mira.

Istraživači naše studije slučaja sa **Kosova** podvlače snažno lokalno odbacivanje takvih inicijativa, koje je rezultat jakog vanjskog uticaja na programe za izgradnju mira. *“Kako je pokazala diskusija između učesnika fokus grupa, ovi sastanci su i dalje izuzetno nepopularni jer se gledaju kao popuštanje pod pritiskom međunarodnih donatora i često se smatra da štode kredibilitetu aktera koji u njima učestvuju. Općenito, budući da ti sastanci nisu inicirani na lokalnom nivou nego se uglavnom posmatraju kao intervencija izvana, nisu privukli lokalnu pažnju niti doživjeli uzlet kao održiva inicijativa.”* (Jakupi/Kraja 2018, 26). Osim toga, oni napominju: *“Iako su postojali brojni projekti i programi koji su radili na “pomirenju” i “međuvjerskom” dijalogu u općinama Dečani i Mitrovica, kroz uredsko istraživanje i razgovore s lokalnim liderima, naročito u općini Dečani, nisu se mogle uspostaviti direktne veze između izgradnje mira i otpornosti. Međutim, čini se da su različiti međunarodni programi za izgradnju mira ostavili traga na Kosovu u pogledu mobiliziranja organa vlasti da brzo reaguju na različite bojzani i incidente koji su se desili u ovoj općini”* (ibid., 25).

⁴¹ Dr Majda Ruge u svom svjedočenju pred Komisijom Senata SAD za vanjske odnose, Pod-odbor za Evropu i regionalnu sigurnosnu saradnju (2017).

Istraživački tim **Albanije** stavlja okruženje države za izgradnju mira u sljedeći kontekst: “*Važno je napomenuti da odgovarajući programi pomirenja u Albaniji nikad nisu provedeni u kontekstu rješavanja sukoba i/ili izgradnje mira. Za razliku od većine susjednih zemalja, unutrašnji sukobi u Albaniji se mogu pripisati skoro isključivo političkim tenzijama, a ne vjerskim ili etničkim podjelama. To je i razlog zbog kojeg su pomirenje, dijalog i medijacija oduvijek tretirani kao dio političkog pejzaža a ne kao programi koji se trebaju provesti na društvenom nivou. Kao rezultat, trenutne PVE aktivnosti mogu se povezati s izgradnjom mira kroz programe međuvjerskog dijaloga, podizanja svijesti i promoviranja građanskih vrijednosti kroz obrazovanje*” (Qirjazi/Shehu 2018, 27). Određeni prostor za pristup izgradnji mira može se nazrijeti kada istraživački tim zaključuje da je “*od presudne važnosti da se PVE aktivnosti u Albaniji i dalje prilagođavaju lokalnom kontekstu kroz racionaliziranje mjera u kojima se PVE uzima u obzir*” (ibid., 28). U okviru toga, PVE aktivnosti se mogu graditi na značaju “*vjerske tolerancije*” (također i “*vjerska harmonija*”) i naglasku koji se na nju stavlja kao građansku vrijednost međuvjerske i međuetničke izgradnje mostova (ibid., 3, citat iz Vurmo et al. 2018).

Općenito, nisu sva normativna očekivanja (na primjer, da će se aktivnosti izgradnje mira fokusirati i na cjelovitu sliku strukturalnih i individualnih temeljnih uzroka) realizirana “*na terenu*” na Zapadnom Balkanu. U nekoliko slučajeva, inicijative za izgradnju mira i pomirenje bile su predmet političkog iskorištavanja i manipulacije (Turčalo/Veljan 2018, 21; Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 12). Zbog toga ih stanovništvo često posmatra s velikom dozom cinizma i pesimizma.

Međutim, “*suština*” izgradnje mira (međuetnički susreti, međuvjerski dijalog, vjerska tolerancija i multikulturalizam, aktivne veze u zajednici između grupnih identiteta, njegovanje inkluzivnih i višedimenzionalnih identiteta) izdvaja se kao jedan važan faktor koji doprinosi otpornosti. Autori studije slučaja iz Makedonije ističu: “*U općinama Gostivar i Struga ... uloženi su značajni naponi na promoviranju multikulturalizma, različitosti i vrijednosti međuetničkog društva. Ispitanici su naveli da su pripadnici ovih općina dobro informirani o vrijednostima različitosti. Osim toga, Struga je navela da su uloženi zajednički naponi na osmišljavanju i promoviranju aktivnosti i programa kojima se njeguju međuetnička integracija i saradnja, čime se dodatno jača otpornost čitave općine na faktore koji doprinose stvaranju okruženja pogodnog za razvoj ekstremizma*” (Stojkovski/ Kalajdziovski 2018, 27).

Budući programi PVE i izgradnje mira trebaju pažnju usmjeriti na ove elemente na lokalnom nivou, a ne samo na nadmene objave politika. U sedmom dijelu su date preporuke za politike/praktične preporuke koje se nadovezuju na ovaj poziv.

6 Otpornost zajednice: Finalna razmatranja i područja za dalja istraživanja

S obzirom na bogatstvo podataka koji su se nastojali obuhvatiti ovim izvještajem, ali i složenost predmeta koji se obrađuje u izvještaju, u ovom zaključnom dijelu nećemo pokušavati da rezimiramo glavne nalaze koji proizlaze iz istraživanja. Umjesto toga, bavit ćemo se još uvijek neriješenim pitanjem “šta jednu zajednicu čini otpornom na opasnost od nasilnog ekstremizma?” Od samog početka, ovo istraživanje faktora i aktera koji doprinose otpornosti i ranjivosti zajednica na Zapadnom Balkanu pratilo je tanku liniju između razmatranja da li je određena zajednica (vidljivo) nepogođena nasilnim ekstremizmom (prema našim odabranim indikatorima odlaska stranih boraca iz te zajednice) ili je doista otporna na njega. Prije nego što budemo u stanju da raspravljamo o ovoj temi sa neophodnom osjetljivošću, važno je pronaći naš pristup i razumijevanje u općoj diskusiji o otpornosti u društvenim naukama i političkom okviru. Stoga će se u ovom dijelu prvo definirati koncept otpornosti zajednice i izazovi njegove primjene na studiju o nasilnom ekstremizmu (6.1), prije sintetiziranja naših glavnih nalaza i isticanja nekih otvorenih pitanja za dalja istraživanja (6.2).

6.1 Otpornost zajednice: pronalaženje smisla u nejasnom koncepta

Generičke definicije

U proteklih nekoliko godina, djelimično inspiriran razvojnim studijama, koncept otpornosti je dobio zalet unutar zajednice za izgradnju mira, ali je i dalje loše definiran i neprecizan, i podložan kontroverzama. Njegovo konceptualno porijeklo leži u nauci o materijalima – kao sposobnost materijala da brzo apsorbira velike količine energije i ponovno ih ispusti bez lomljenja. Kada se primijeni na političke nauke, to bi se moglo opisati kao sposobnost političkih sistema i (ne)formalnih upravnih tijela da se prilagode promjenjivim političkim i društvenim uslovima, a da im strukture ostanu netaknute (Carpenter 2008, 6). Drugim riječima, “*otporne države su u stanju održavati red i stabilnost, kao i ravnotežu između društvenih očekivanja i kapaciteta, i preživjeti i ublažiti negativne uticaje vanjskih i unutrašnjih udara*” (McLoughlin 2012, 9). Međutim, treba napomenuti da otpornost sama po sebi nije inherentno i normativno dobra, jer se i represivne vlade i korupcija mogu pokazati otpornim sistemima. Diane Coutu navodi: “*...otpornost etički nije ni dobra ni loša. To je tek vještina i sposobnost da se bude jak u uslovima ogromnog stresa i promjena*” (Coutu 2002).

Međunarodne agencije su počele koristiti koncept otpornosti zajednice u oblasti pripravnosti za slučaj katastrofe, a kasnije i u humanitarnom i razvojnom radu, uglavnom kako bi pomogle zajednicama pogođenim klimatskim promjenama kroz usklađivanje programa i finansiranje strategija za izgradnju otpornosti (Svjetska banka 2013; UNDP 2014). U tom kontekstu, Američka agencija za međunarodni razvoj (USAID) definirala je otpornost kao “*sposobnost ljudi, domaćinstava, zajednica, država i sistema da ublaže, prilagode se i oporave od udara i stresa, tako da se smanji hronična ranjivost i olakša inkluzivni rast*” (USAID 2013, 3). Prateći tragove izgradnje mira (npr. Interpeace 2016; Menkhaus 2013), istraživačka zajednica u oblasti PVE također je nedavno usvojila koncept otpornosti (npr. Van Metre 2016; Holmes 2017; Bowen 2017; Ellis/Abdi 2017), iako ne uvijek kroz samorefleksiju (npr. Daou 2015). OSCE definira svoje programiranje u oblasti PVE kroz dva cilja: smanjenje odjeka nasilnog ekstremizma i izgradnja “*otpornosti na njegovi uticaj i širenje*” (2018, 7). Programi u okviru tog cilja uključuju nastavne programe u školama, kampanje javnog informiranja, debate u zajednici, međuvjerske i unutar-vjerske dijaloge, izgradnju kapaciteta nastavnika i lidera u zajednici, te medijske kampanje sa protunarativom (ibid.).

Iako raste popularnost programa za izgradnju otpornosti, brojni su i kritičari ovog koncepta, odnosno njegove primjene u društvenim naukama i proučavanju političke i društvene zajednice (npr. Olsson et al. 2015). Dvije tačke kritike su naročito oštre. Prvo, smatra se da konceptu otpornosti nedostaje djelovanje

od strane zajednica, jer bi mogao privući pasivne primatelje pomoći koji su naizgled vječno na ivici rizika i katastrofe. Također, istaknuto je da se otpornost, u smislu u kojem se danas često koristi, intenzivno fokusira na kapacitete pojedinca i zajednice, na račun temeljnih strukturalnih pitanja za koja su odgovorni faktori izvan pojedinca ili zajednice. Olsson i saradnici (2015, 9) rezimiraju da *“...otpornost može postati moćan depolitizirajući i naturalizirajući naučni koncept i metafora kada je koriste politički akteri.”*

Iako svjesni tih percipiranih ograničenja pojma otpornosti, ipak smo ga odlučili koristiti, iz nekoliko razloga. Prvo, s obzirom na njegovu široku upotrebu i prisutnost u savremenim raspravama o pitanju PVE, željeli smo doprinijeti toj raspravi našim empirijskim nalazima. Drugo, koncept otpornosti dobro se uklapa u sistemsko razumijevanje složene prirode društvenih pojava – što je npr. usvojio USAID u svom “Okviru za analizu otpornosti u krhkim državama pogođenim sukobom” iz 2013. godine. Van Metre (2016, 8) citira: *“Umjesto fokusiranja na individualni i grupni nivo analize, studija je zauzela sistemski pristup, primjenjujući hipotezu da pet vrsta vanjskih udara – ekonomski, okolišni, sigurnosni, politički i društveni – vrše interakciju međusobno, kao i sa tri osnove otpornosti zajednice – sa institucijama, resursima i adaptivnim facilitatorima – kako bi se proizveli sistemski ishodi. Ovaj okvir pomaže da se premoste nivoi problema analize i rasvjetljava složenost otpornosti.”* Osim toga, otpornost se može tumačiti tako da obuhvata i strukturalne i dimenzije fokusirane na djelovanje koje se odnose na kapacitete zajednica da reagiraju na prijetnju od nasilnog ekstremizma. U tom smislu, otpornost je i *“imenica i glagol”* (ibid., 10). Ovo je prisutno i u Oxfamovom pristupu otpornom razvoju, koji je ukorijenjen u tri vrste kapaciteta za otpornost: apsorpcijski, adaptivni i transformativni kapacitet. *“Ova tri kapaciteta se trebaju ojačati kako bi se (...) ostvarila prava i dobrobit usprkos udarima, stresu i nesigurnosti. Razvojni sektor u cjelini koristi pojam “kapacitet.” Mi u Oxfamu prirodno razmišljamo o djelovanju, osnaživanju i izboru”* (Jeans et al. 2017). Konačno, otpornost zajednice usprkos nedaćama u literaturi se povezuje i sa ulogom društvenih veza, društvenim premoštavanjem i pripadnošću (kako opisuju Ellis i Abdi 2017), što snažno odražava nalaze istraživačkih timova u našim studijama slučaja. U sljedećem pododjeljku je objašnjen način na koji je u okviru našeg projekta definicija otpornosti dorađena i učinjena korisnom za provedeno istraživanje.

Pristup prilagođen za ovo istraživanje

Za potrebe ovog istraživačkog projekta, sljedeću definiciju otpornosti su zajednički usaglasili i primjenjivali timovi u četiri zemlje: *“Općina je otporna nakon svoje intervencije ili aktivnog angažmana različitih aktera u zajednici koji imaju ovlasti da spriječe nasilni ekstremizam ili da mu se suprotstave. Stoga, otpornost pretpostavlja da su različiti akteri u zajednici svjesni problema i da se zajednički suprotstavljaju određenoj pojavi. Također uključuje stav zajednice prema takvoj pojavi i njihovu reakciju nakon pojave nasilne ekstremističke aktivnosti, ili kada smatraju da će doći do takve pojave”* (Jakupi/Kraja 2018, 5).

Usprkos ovoj usaglašenoj definiciji, istraživački timovi nisu u potpunosti pomirili svoje različite stavove o uzročno-posljedičnom lancu između otpornosti i ranjivosti (tj. da li su ovo dva kraja spektra ili mogu li zajedno postojati u bilo kojoj zajednici?), ili između otpornosti i (ne)pogođenosti (tj. da li nepogođenost nužno podrazumijeva i otpornost?

Treba li zajednica prethodno biti pogođena da bi se smatrala otpornom?). Diane Coutu (2002) citira sagovornika iz poslovnog sektora koji tvrdi da je *“otpornost nešto što shvatite da imate nakon što se neka stvar desi,”* što snažno odzvanja u raspravama projektnih istraživača o tome da li je otpornost bila prisutna samo nakon što je zajednica doista testirana pokušajem vrbovanja, a nije nužno bila prisutna ako zajednica nije pokazala znakove dodira s nasilnim ekstremizmom ili promotorima nasilja.

Neki načelni zaključci koji se mogu izvući iz četiri studije slučaja i rezultirajućih diskusija između istraživačkih timova su:

- Identificirani su ključni faktori koji doprinose otpornosti, ali nepogođene zajednice se ne mogu smatrati potpuno otpornim;
- Otpornost je spektar jer ne postoji “savršena” otpornost, nego mješavina faktora i aktivnosti aktera koji ograničavaju ranjivost u zajednici (ili jačaju otpornost);
- U tom smislu, zajednica koja nije pogođena nasilnim ekstremizmom bi i dalje mogla pokazivati znake ranjivosti (“plodno tlo”);
- Otpornost je sistemska zato što ne zavisi od jednog faktora otpornosti, nego od opće međusobne povezanosti faktora i načina na koji akteri igraju ulogu u oblikovanju tih faktora. Osim toga, zbog mnoštva mogućnosti gdje se faktori i akteri međusobno povezuju u određenoj zajednici, otpornost na nasilni ekstremizam nije nužno namjerna, nego se često može desiti slučajno.

U izvještaju za Albaniju se navodi: *“Faktori otpornosti i ranjivosti vjerovatno su prisutni i u pogođenim i nepogođenim zajednicama, ali na različitim nivoima. I u otpornim i u ranjivim zajednicama se mogu vidjeti*

i faktori koji pogoduju nasilnom ekstremizmu, ali i oni koji ga sprječavaju, ali postoje dodatni interventni faktori koji "pokreću" ranjivost u nekim rizičnim zajednicama. Stoga, pogođenost ne određuje toliko samo prisustvo faktora i aktera koji doprinose ranjivosti na nasilni ekstremizam, nego nivo, dinamika i mješavina faktora i aktera u određenoj zajednici. Dakle, otpornost je spektar i sistemska je (holistička), a radikalizacija ka nasilnom ekstremizmu je proces čije razmjere umnogome (ali ne isključivo) zavise od nivoa otpornosti" (Qirjazi/Shehu 2018, 1).

Usprkos ovim ograničenjima, u istraživačkim izvještajima je istaknuto nekoliko zajedničkih karakteristika nepogođenih zajednica, i nude se nagovještaji o mogućim pokretačima otpornosti.

6.2 Pokretači otpornosti zajednice: sinteza nalaza studija slučaja

Otkrića o pojedinim zemljama

U **Makedoniji** nalazi jasno pokazuju da postoje faktori /elementi nečega što bi moglo činiti otpornu zajednicu i doprinijeti joj, kao što su multikulturalizam, zajednica i društvena svijest, kvalitet vjerskog obrazovanja i institucionalna saradnja i angažiranost. Akteri su identificirali *multikulturalizam* i važnost *različitosti* kao ključne, naročito u multietničkom društvu. Međutim, u različitim općinama su postojali različiti stavovi o načinu njegovanja multikulturalizma. U općinama Gostivar i Struga su stavovi prema multikulturalizmu i različitosti pozitivniji. Vijeće mladih u Gostivaru je primarna tačka za organiziranje multietničkih događaja i festivala; zahvaljujući tome, članovi zajednice imaju otvoreniji stav i poštovanje za ljude iz različitih etno-vjerskih zajednica. I u općini Struga NVO su obično one koje predvode i podržavaju aktivnosti na promoviranju suživota različitih grupa u društvu. Mladi su meta tih inicijativa, jer se smatra da su najpodložniji ekstremističkim porukama. Ipak, te inicijative će možda biti kratkog daha, ako ne dobiju potrebnu podršku.

- *Zajednica i društvena svijest*: Ozbiljan izostanak rasprava o opasnostima od nasilnog ekstremizma u društvu bio je evidentan u analiziranim zajednicama. Stoga skoro svi ispitanici smatraju da je podizanje svijesti o problemu nasilnog ekstremizma od ključnog značaja. Iako nisu potpuno izostale, inicijative predvođene na nivou zajednice i općine su rijetke, a njihov potencijalni uticaj je još uvijek nepoznat. U Čairu (pogođena zajednica) je bilo inicijativa, koje je uglavnom pokretala općina, u pravcu uvođenja debata i predavanja na temu ekstremizma u tri srednje škole. U tom smislu, u općini Struga, projekat koji je vodila zajednica okupio je pripadnike zajednice kako bi razvili javne rasprave. Postalo je jasno da lokalni projekti poput ovog nisu mogli opstati bez državnog finansiranja.
- *Kvalitet vjerskog obrazovanja*: Iako je Makedonija sekularna država po svom ustavnom poretku, mnogi akteri su rekli da postoji stvarna potreba da se unaprijedi kvalitet vjerskog obrazovanja. Također su rekli da bi bilo korisno imati pristup mnoštvu vjerske literature i fokusirati se na ono za što se zalažu druge religije, kako bi imali referentnu tačku i razumjeli svoju i druge vjerske tradicije. Pored dostupnosti i pristupa kvalitetu edukativnog materijala, ključno je i pažljivo pratiti ko podučava i/ili dijeli taj materijal. U nepogođenoj općini Struga, pojavio se radikalni imam u jednoj od džamija koji nije oklijevao da širi "drugačije" tumačenje islama od onoga koje je prevladavalo u toj općini. Imam je smijenjen odmah nakon snažne i instinktivne reakcije lokalnog stanovništva. Aktivnost zajednice je u ovom slučaju ostvarila pozitivan efekat, ali u drugim sličnim scenarijima djelovanje zajednice možda nije tako snažno, a potencijalno ekstremni imami bi mogli dugo vremena zauzimati pozicije u džamijama.
- *Institucionalna saradnja i angažiranost*: Kada se govori o prevenciji nasilnog ekstremizma u Makedoniji, institucionalna saradnja i angažiranost variraju u svakoj zajednici, ali se općenito smatraju nedovoljnim. Navedeno je da u Gostivaru postoji prostor za puno veću saradnju između vlade, vjerskih institucija i zajednica. Naročito se vjerski organi smatraju ključnim za angažman u zajednicama, jer mnogi u njih imaju povjerenja; stoga oni mogu djelovati kao most između vladinih institucija i zajednica. Institucionalna saradnja s NVO i redovan angažman također su smatrani važnima, prvenstveno zato što NVO-ima treba održivost koju im lokalne institucije mogu osigurati, što će opet učiniti angažman NVO sa članovima zajednice sistemskim i produktivnim.

Razmatrana nepogođena zajednica Dečani na **Kosovu** posjeduje mnoge osobine otporne zajednice. Ipak, nije sasvim jasno da li su Dečani ranjiva ali nepogođena zajednica, ili jednostavno otporna.

- *Aktivnosti i saradnja lokalnih aktera (imami i općinski organi)*: U Dečanima trenutno postoji 17 registriranih džamija i nema zabilježenih paralelnih vjerskih institucija ili aktivnih neovlaštenih imama. Predstavnici Islamske zajednice i općinski organi su tvrdili da su djelovali zajednički i

bavili se osobama koje su dovodile u pitanje autoritet struktura postojeće Islamske zajednice u toj općini. Zbog toga su zabranjena sva predavanja koja nije odobrila Islamska zajednica, kao i njihovo širenje unutar vjerske zajednice. Dečani su djelimično zaštićeni zahvaljujući redovnim sastancima, i formalnim i neformalnim, koje vjerski i općinski lideri održavaju sa članovima šire zajednice. Formalni sastanci se obično održavaju u gradskim dvoranama, a neformalni sastanci uključuju i okupljanja na vjenčanjima ili sahranama. Ti prostori služe kao platforme za diskusiju o opasnostima od neovlaštenih propovjednika izvana. Društveni mediji su služili kao dodatni forumi za postavljanje predavanja usmjerenih protiv takvih propovjednika koji se obično obraćaju određenoj ciljanoj publici. Osim toga, općinski organi su bili veoma strogi u odnosu na zahtjeve za izgradnju novih džamija; predušlov je da izvor finansiranja bude transparentan.

- *Političko zastupanje - donatorska agenda:* Od završetka sukoba 1999. godine, Dečani su uživali izdašnu pažnju političke i međunarodne zajednice na Kosovu. To se uglavnom može pripisati činjenici da Dečani nisu bili samo jedna od žarišnih borbenih tačaka tokom sukoba između kosovskih i srbijanskih oružanih snaga 1999. godine, nego i mjesto gdje su se sukobile različite političke ideologije. OSCE, USAID i EU su potrošili velike iznose u korist ove zajednice. Zbog toga se civilno društvo u Dečanima razlikovalo po veličini i tonalitetu u poređenju sa bilo kojom sličnom zajednicom na Kosovu.
- *Nacionalni narativi i lokalni kontekst:* Iako je Kosovo zabilježilo povećanje vjerskih praksi nakon rata 1999. godine, njihov uticaj u nekim zajednicama nije bilo toliko snažan da bi uticao na njihove ranije oblikovane identitete. U Dečanima, vjerski identitet nije nadvladao etnički identitet, iako je došlo do porasta religioznosti, naročito među mladima.

U okviru istraživanja u **Albaniji**, analizirane su tri grupe faktora i aktera koji bi potencijalno mogli dovesti do otporne zajednice: ideologija; institucionalni učinak i saradnja; i snažne društvene veze.

- *Ideološki faktori:* Prema izvještaju za Albaniju, faktori i akteri koji pogoduju otpornosti su: i) snažne građanske vrijednosti; ii) vjersko obrazovanje u svrhe podizanja svijesti, i iii) zajednička kultura. Učešće u zajednici i izbjegavanje izolacije mogu dovesti do snažnih individualnih građanskih vrijednosti, nasuprot radikaliziranim grupama koje su sklone samoizolaciji; primjer ove vrste izolacije je grupa netradicionalnih vjernika u Tirani koji su se izolirali od ostatka građanske zajednice i praktičara islama. Slično slučaju iz Makedonije, i u Albaniji nedostaje “adekvatno razumijevanje vjere.” Adekvatnim vjerskim obrazovanjem koje budu vodili obučeni stručnjaci smanjit će se ranjivost mladih na vjerski i nasilni ekstremizam. Kultura i tradicija su istaknute kao snažan faktor koji doprinosi otpornosti jer on održava zajednicu “povezanom” zahvaljujući zajedničkim proslavama vjerskih festivala, tradicionalnim posjetama u raznim društvenim prilikama i međuvjerskim brakovima.
- *Institucionalni učinak i saradnja:* U Albaniji su institucionalni odgovori na nasilni ekstremizam rijetki. Ispitanici naročito naglašavaju važnost jačanja saradnje između institucija i islamske zajednice. Lokalne i vjerske institucije su se osjećale marginalizirano tokom izrade zakona i drugih projekata usmjerenih ka jačanju snažnih i otpornih zajednica usprkos nedaćama. Qirjazi i Shehu (2018, 31) ističu da postoji “povezanost između nepostojanja negativnih aktera i veće otpornosti ali, što je još važnije, postoji povezanost između nedjelovanja pozitivnih aktera i ranjivosti. Stoga je proaktivan angažman i djelovanje aktera u zajednici presudno za jačanje otpornosti – čak i više nego samo odsustvo faktora ranjivosti.”
- *Snažne društvene veze* – ili društveno povezivanje – pružaju osjećaj pripadnosti i povezanosti sa pojedincima i grupama. Društvena kohezija može omogućiti povezanost sa ljudima različitog porijekla koji pripadaju istoj zajednici. Studija pokazuje da je u Albaniji projekat policijskog rada u zajednici ne samo osnažio saradnju između institucija i zajednice, nego je i unaprijedio sigurnost i dobrobit zajednice. U općini Korča postoji snažna saradnja između institucija i njihova povezanost sa zajednicom, jer oni ne saraduju samo u pitanjima koja izazivaju zabrinutost, nego i zajedno slave vjerske praznike.

U pogledu **Bosne i Hercegovine**, autori tvrde da je iskustvo ratnih i poslijeratnih dešavanja uništilo otpornost naroda u BiH, iako nije najjasnije koje su bile karakteristike prijeratne otpornosti zajednice u BiH. Najeksplicitnije priznat faktor otpornosti je “uloga koju mogu odigrati vođe” na lokalnom nivou, naročito u BPK gdje su “lokalne vlasti izričito odbile prihvatiti stranu pomoć koja je dolazila uz određene uslove” (Turčalo/Veljan 2018, 23). Osim toga, oni u svojim preporukama govore o “angažmanu učenika na nivou zajednice kao što je volontiranje uz svijest o vlastitom pozitivnom doprinosu društvu, te o poticanju učenika da kritički razmišljaju o tabu temama, kao načinima za izgradnju otpornosti (ibid.).

Tri ključna sastojka: Svijest, Akcija, Stav

U skoro svim zajednicama obuhvaćenim ovim projektom, postalo je jasno da nedostatak *svijesti* o problemu nasilnog ekstremizma vodi ka povećanoj ranjivosti. Sve proučavane zajednice su izrazile zajednički osjećaj da je podizanje svijesti o ovim temama od ključnog značaja kako bi svi razumjeli rizike i opasnosti u slučaju da ekstremizam zahvati njihove općine, čime se njeguje još jedna linija otpora ovoj pojavi. Nijedna od zajednica se ne smatra potpuno otpornom. Međutim, kao što smo ranije spomenuli, faktori i akteri mogu objasniti nepogođenost zajednica nasilnim ekstremizmom i dokaze o prethodnim znacima koji mogu doprinijeti onome što se naziva otpornost.

U studijama slučaja su navedeni brojni primjeri kako se svijest može njegovati u ranjivim zajednicama. Važan je pristup informacijama koje se mogu obraditi, npr. iz prevedene literature, predavanja, javnih rasprava i čak kroz strukturirano vjersko obrazovanje u školama. Formalna i neformalna okupljanja različitih grupa u zajednici također mogu poslužiti kao platforme za podizanje svijesti zajednice o ovom problemu i dalje diskusije o njegovom rješavanju. Studije iz zemalja su pokazale da se već održavaju sastanci s članovima zajednice u gradskim vijećnicama, uz neformalna okupljanja. Predstavnici institucija (općinskih i vjerskih), kao i donatorska zajednica i donositelji politika i odluka trebaju njegovati i dalje podržavati te formalne i neformalne diskusije. Podrška različitim grupama civilnog društva, kao što su grupe mladih, organizacije bazirane na vjeri i ženska udruženja u oblasti podizanja svijesti predstavlja još jedan alat koji doprinosi stvaranju otporne zajednice.

Djelovanje koordinirano na nivou zajednice je još jedan važan faktor koji bi mogao dovesti do stvaranja otpornije zajednice, što je pokazano na primjeru ponašanja otporne zajednice u jednoj makedonskoj općini, kad su odlučili izbaciti imama koji je u svom diskursu pokazivao znakove ekstremizma. Snažna reakcija zajednice direktno odgovara definiciji otpornosti koja se koristi u studiji iz Albanije, a koja kaže da se *“otpornost može definirati kao sposobnost brzog povratka na prethodno dobro stanje nakon pojave problema, ili kao sposobnost odupiranja, reagiranja i oporavka od širokog niza štetnih i nepovoljnih dešavanja.”* Još jedan primjer djelovanja koordiniranog u okviru zajednice je saradnja lokalnih općinskih organa sa lokalnim vjerskim predstavnicima u Dečanima, kad su shvatili da radikalni regruteri izvana djeluju u njihovim zajednicama. Djelovali su jedinstveno i izbacili regrutere iz Dečana. Da se to desilo u zajednici kojoj je nedostajala institucionalna koordinacija, regruteri ekstremisti bi pronašlo ono što obično traže – plodno tlo.

Otvoren i tolerantan stav prema članovima zajednice različitog etničkog i vjerskog porijekla također će ojačati društveni identitet zajednice i doprinijeti društvenom povezivanju. Mladi iz različitih sredina mogu smatrati da se njihov etnički, kulturni ili vjerski identitet ne uklapa dobro u osnovnu kulturu zajednice u kojoj žive. Kako navode Ellis i Abdi (2017), jačanje društvenog identiteta u okviru nečije etničke ili vjerske grupe može biti važno sredstvo za izgradnju otpornosti zajednica na nasilni ekstremizam. Održavanje snažne kulture i tradicije kroz zajedničke proslave vjerskih praznika, festivale i redovne posjete u različitim društvenim prilikama dodatno će doprinijeti različitosti i dovesti do društvene kohezije, što će doprinijeti sprječavanju ekstremnih pojava. Društveno premoštavanje kroz saradnju između zajednica i civilnog društva smanjit će nivo marginalizacije jačanjem veza sa drugima koji su drugačiji. Nikakve ili slabe društvene veze čine pojedince ranjivijim na putanje nasilnog ekstremizma (ibid.).

Oblasti za dalja istraživanja

Jasno je da su potrebna dodatna istraživanja temeljnih uzroka pojave nasilnog ekstremizma i njegovog općeg razumijevanja. Važno je ne samo provoditi terenska istraživanja, nego i pružati podršku izradi programa u oblasti PVE.

Efektivnost politika u oblasti PVE neraskidivo je povezana s kvalitetom istraživanja i analize koji služe kao osnova za njihovu izradu i usmjeravanje provedbe programskih aktivnosti. Stoga je strateški značajno integriranje iskusnih istraživača, trustova mozгова (*think tank*) i akademskih institucija u izradu politika u oblasti PVE i provedbu programa (OSCE 2018).

Stoga za dalja istraživanja preporučujemo ulaganje u participativnu analizu koja bi se izvršila zajedno s lokalnim akterima, npr. uključivanjem organizacija mladih (i u manje pristupačnim područjima) u mapiranje mjesta gdje postoji proaktivan angažman mladih u zajednicama, te da li te aktivnosti imaju uticaja – kao što su npr. pilot aktivnosti Vijeća Mladih u Gostivaru u Makedoniji (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 22). Slične aktivnosti bi se mogle provesti sa drugim zainteresiranim stranama poput lokalnih predstavnika Islamske zajednice ili dijaspore. Kako je ovaj projekat pokazao, postoji i potreba za ulaganjem u istraživanja, kako bi se povećalo razumijevanje i primjenjivost participativnih istraživanja, kao i okvir za dijalog u zajednici u oblasti nasilnog ekstremizma da bi se uključile sve zainteresirane strane u proces identificiranja najboljih praksi.

Promatranje istraživanja u oblasti PVE kroz leće izgradnje mira upućuje na potrebu za ulaganjem u alate za sistemsku analizu sukoba koji su posebno namijenjeni za transformiranje nasilnog ekstremizma. Da bi se donijeli neovisni zaključci o povezanosti programa u oblasti PVE sa izgradnjom mira koja ide izvan okvira nalaza ovog komparativnog izvještaja, bilo bi korisno izvršiti zasebnu i detaljniju analizu pitanja da li su pokretači sukoba i nasilja s jedne, i pokretači VE i sličnih oblasti otpornosti s druge strane isti ili nisu (i da li su i na koji način povezani u specifičnim kontekstima). Konačno, smatramo da je ključno da se poveća nivo razumijevanja višestrukih, recipročnih ekstremizama u regiji, kako bi se izbjegla stigmatizacija islamskih zajednica i rasvijetlilo uzajamno djelovanje različitih vidova ekstremizma.

U narednom, završnom dijelu se govori o implikacijama naših nalaza na politike i vanjskim akterima se predlaže nekoliko načina da dodatno ojačaju i unaprijede izvore otpornosti lokalnih zajednica, kako bi se te zajednice odvojile od regrutera i postale imune na ekstremističke ideologije.

7 Preporuke: Ulazne tačke za bolje programiranje u oblasti PVE

Na kraju ovog komparativnog izvještaja o naučenim lekcijama o PVE iz perspektive različitih zajednica u četiri zemlje Zapadnog Balkana, predlažemo skup preporuka za vlade i domaće aktere u regiji, lokalne institucije i međunarodnu zajednicu. Svjesni smo da uspješno programiranje u oblasti PVE zahtijeva kontekstualizaciju i ne može se pokretati na osnovu jednog modela. Stoga se preporuke date u nastavku naslanjaju na preporuke iz studija slučaja iz sve četiri zemlje, bez zamjene njihovih neovisnih i adekvatno raspoređenih procjena i sugestija. Međutim, u njima se ističu saznanja koja su se pokazala veoma bitnim za većinu studija slučaja u zemlji. Vjerujemo da će se ona morati riješiti - na kontekstualiziran način - u većini okruženja s ciljem sprječavanja radikalizacije u pravcu nasilnog ekstremizma. Preporuke su podijeljene na dva dijela: prvi se odnosi na jačanje faktora i aktera koji doprinose otpornosti zajednice, a drugi na izgradnju snažnih i efikasnih programa u oblasti PVE.

Jačanje faktora i aktera koji doprinose otpornosti zajednice

Lokalne institucije

- Jačanje i povećanje saradnje između lidera u zajednici i aktera koji mogu igrati ulogu u oblasti PVE. Općina (ili lokalna uprava) treba preuzeti vodeću ulogu u formiranju odbora za odnose u zajednici, kako bi stvorila prostor za redovne diskusije koje uključuju različite grupe u zajednici. Na taj način bi se okupili različiti akteri (žene, mladi, predstavnici etničkih grupa, vjerske grupe itd.) kako bi prepoznali rane znakove radikalizacije ili vrbovanja u nasilne ekstremističke grupe i osigurali prostor za rano djelovanje. Takav pristup bi pomogao u stvaranju prostora za razmjenu, kako bi mogli učiti iz uspješnih primjera lokalnog saradničkog liderstva, razmjenjivati informacije i razgovarati o ranim znakovima upozorenja, iznalaziti rješenja kroz saradnju i podržavati djelovanje u zajednici,
- Osnajiti postojeće programe koji njeguju građanske vrijednosti i građanski identitet među svim članovima zajednice. Uvesti i implementirati programe kojima se jača društvena kohezija. Na taj način će se podići svijest među članovima zajednice o zajedničkom identiteti i različitim percepcijama o socijalnim pitanjima. Općina ili lokalna uprava bi, u saradnji s obrazovnim ustanovama i predstavnicima udruženja nastavnika i roditelja, mogla preuzeti vodstvo u osmišljavanju programa koji moraju biti prilagođeni potrebama zajednice.

Vlade i domaći akteri

- Unaprijediti i osnažiti institucionalni učinak i saradnju na izradi politika (nacionalni/lokalni nivo, civilno društvo, policija, vjerske institucije, nastavnici, roditelji...) u pitanjima obrazovanja i mladih i socijalnim pitanjima. Vlada treba biti opredijeljena za dodatna ulaganja u programe koji bi se direktno bavili ranim znakovima upozorenja. Izradom politika kroz saradnju i konsultacije će se unaprijediti povjerenje u kapacitete javnih institucija.
- Prepoznati vjerske institucije i vjerske vođe na centralnom i lokalnom nivou kao uticajne aktere koji imaju bliske veze sa svojim zajednicama. Osigurati njihov angažman na procjeni opasnosti od nasilnog ekstremizma i djelovanju u tom pravcu od samog početka, umjesto uvođenja u kasnim fazama da bi provodili aktivnosti koje su osmišljene bez njihovog učešća. Time će se spriječiti osjećaj da su instrumentalizirani od strane vjerskih aktera.
- Uvesti mehanizme kontrole kako bi se suzbile sumnjive inostrane donacije i uplitanje koje bi moglo podržavati radikalizaciju koja vodi u nasilni ekstremizam. To se može uraditi kroz intenziviranje javnog izvještavanja i transparentnosti, kao i kroz zajedničku izradu kriterija za prihvatanje ili odbijanje takvih inostranih donacija i angažmana. Očekivali bismo da će ovo poslužiti kao sredstvo za suzbijanje trendova radikalizacije, ali i kao način za unapređenje povjerenja kroz transparentnost.
- Uključiti lokalne aktere iz različitih sektora i lidere zajednice u analizu ranjivosti i otpornosti zajednice i utvrđivanje prioriteta u pogledu politika. Na taj način, perspektive zajednice mogu doprinijeti izradi politika u ranoj fazi i osigurati lokalnu svijest o mjerama politika na nivou državne vlasti.

Međunarodna zajednica

- Ulagati u identificiranje i jačanje faktora otpornosti zajednice i društvene kohezije (kao što su inkluzivni socioekonomski razvoj, međuvjerska tolerancija i građansko obrazovanje) jednako koliko i u mjere odvratanja i kažnjavanja.
- Zajednički stvoriti i osmisлити nove ciljeve i doraditi postojeće ciljeve intervencija sa predstavnicima lokalne zajednice kako bi se ojačao institucionalni kapacitet i saradnja između aktera (vjerskih i vladinih), i na državnom nivou donošenja politika i na nivou zajednice, kako bi se unaprijedila komunikacija, koordinacija i saradnja.
- Uključiti mlade kao dio kreativnog rješenja, a ne samo kao ranjivu populaciju. Potrebno je prioritarno implementirati programe ulaganja u sektore obrazovanja i socijalnog rada kako bi se razvila otpornost kod učenika srednjih škola i mladih odraslih osoba. Mlade treba osnažiti u pozitivnoj ulozi agenata promjene.
- Istraživači su potvrdili da je perspektiva zajednice na srednjem nivou i nova i relevantna. Preporučujemo njeno usvajanje, npr. fokusiranjem na ulogu zajednica u reintegraciji i rehabilitaciji povratnika sa stranih ratišta i njihovih porodica.

Izgradnja snažnih i efikasnih programa u oblasti PVE

Lokalne institucije

- Podijeliti naučene lekcije i dobre prakse sa akterima. Prvi korak može biti okupljanje aktera u zajednici kako bi razgovarali o načinima pristupanja problemu radikalizacije koja vodi u nasilni ekstremizam i zajedničkom razumijevanju ove pojave u odnosu na predmetnu zajednicu. Takva razmjena informacija može utrti put češćim zajedničkim procjenama, povećanom nivou svijesti i djelovanja.
- Uzeti u obzir vrijeme potrebno za izgradnju povjerenja i odnosa, naročito sa zajednicama koje se doživljavaju kao "stigmatizirane." Izgraditi senzibilitet domaćih i međunarodnih agencija u odnosu na ovu potrebu.

Vlade i domaći akteri

- Izvršiti procjene prijetnji i potreba pod lokalnim vođstvom kako bi se prikupile informacije za izradu programa međunarodnih i domaćih donatora i donositelja politika. Nadopunjavanje pristupa odozdo ka gore i odozgo ka dole tako da se omogući bolje iznijansirano programiranje i povećana nivo lokalne svijesti i učešća.
- Analizirati i angažirati se u pogodnim i nepogodnim zajednicama, priznajući da te dvije kategorije nisu jasno odvojive. Takav uporedni angažman može početi stvaranjem saradničkih prostora za kolegijalno učenje, koje bi donijelo dodatnu korist u vidu smanjenja percipirane stigmatizacije tako što će se naći u fokusu programiranja u oblasti PVE. Odbori za odnose u zajednici unutar općina mogu poslužiti kao siguran prostor za ovakve razmjene informacija.
- Prilagoditi nacionalne strategije u oblasti PVE lokalnim praktičnim, realnim i izvodljivim planovima djelovanja. To bi moglo početi organiziranjem daljih foruma za diskusiju na lokalnom nivou, kako bi se prezentirale strategije u oblasti PVE i zajednički razmatrali ili izradili takvi planovi djelovanja.
- Izraditi PVE programe zajedno sa lokalnim institucijama, identificirati i konsultirati osobe od uticaja na nivou zajednice.
- Pružiti (finansijske, vremenske i ljudske) garancije za efektivnu implementaciju akcionih planova na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou. Jačanje ureda koordinatora za borbu protiv nasilnog ekstremizma unutar vlade bi mogao biti prvi korak.
- Uključiti vidove etno-nacionalističkog i desničarskog ekstremizma koji su u porastu u diskursu, strategijama i akcionim planovima za prevenciju i borbu protiv nasilnog ekstremizma. To će pomoći u borbi protiv kontraproduktivne "islamizacije" nasilnog ekstremizma i pomoći da se osigura angažman aktera koji bi se inače mogli osjećati nepravedno i pojedinačno stigmatizirani.
- Razvoj održive i saradničke multimedijalne platforme za borbu protiv svih oblika radikalizacije i nasilnog ekstremizma. Ured koordinatora za PVE bi trebao uspostaviti i održavati platformu. Između ostalog, ova platforma bi trebala ponuditi virtualnu zajednicu eksperata različitih profesionalnih kvalifikacija (socijalni radnici, psiholozi, kriminalisti, stručnjaci za sigurnost, medijski profesionalci itd.) koji rade na pitanjima vezanim za C/PVE.

Međunarodna zajednica

- Ulagati u dugoročne (5-10 godina) programe za borbu protiv dugoročne dimenzije ove pojave u specifičnom kontekstu sukoba.
- Ulagati u programe koji su prilagođeni specifičnim potrebama svake lokalne zajednice. Programi se ne mogu ponavljati bez plana prilagođavanja specifičnom kontekstu. Taj plan mora uključivati lokalne predstavnike sa različitim perspektivama.
- Osigurati da se novi programi u oblasti PVE/CVE zasnivaju na pouzdanoj izgradnji mira i principima osjetljivosti na sukob i da se lekcije i naučeno iz prethodnog rada na izgradnji mira ugrade u PVE/CVE programe.
- Pružiti (finansijske, vremenske i ljudske) garancije za efektivnu implementaciju akcionih planova na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou.
- Uložiti u polazno istraživanje i procjenu kako bi se garantiralo potpuno razumijevanje specifičnosti svakog mjesta. Široko distribuirati konkretne naučene lekcije i evaluaciju programa na lokalnom nivou i unutar međunarodne donatorske zajednice.

8 Reference i dodatna literatura

- 2018.** Islamization, Securitization, and Peacebuilding Approaches to Preventing and Countering Violent Extremism, in: Lisa Schirch (ed.). *The Ecology of Violent Extremism. Perspectives on Peacebuilding and Human Security.* London/New York: Rowman & Littlefield, 218- 225.
- Allan, Harriet, Andrew Glazzard, Sasha Jespersen, Sneha Reddy-Tumu & Emily Winterbotham** 2015. *Drivers of Violent Extremism: Hypotheses and Literature Review.* London: Royal United Services Institute.
- Aroua, Abbas** 2018. *Addressing Extremism and Violence: The Importance of Terminology.* Geneva: The Cordoba Foundation of Geneva.
- Atran, Scott** 2006. The Moral Logic and Growth of Suicide Terrorism, in: *The Washington Quarterly*, 29(2), 127-147.
- Austin, Beatrix & Hans J. Giessmann** (eds.) 2018. *Transformative Approaches to Violent Extremism.* Berghof Handbook Dialogue No. 13. Berlin: Berghof Foundation. Available at https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Dialogues/dialogue13_violent_extremism_complete.pdf [pristupljeno 30. januara 2019].
- Austin, Beatrix et al.** 2018. "What is actually needed is to invent new terms." Interview in Beatrix Austin & Hans J. Giessmann (eds.) *Transformative Approaches to Violent Extremism.* Berghof Handbook Dialogue No. 13. Berlin: Berghof Foundation, 69-76.
- Azinovic, Vlado** 2018. *Extremism Research Forum, Western Balkans Regional Report.* London: Foreign and Commonwealth Office British Council.
- Azinović, Vlado** (ed.), 2017. *Between Salvation and Terror: Radicalization and the Foreign Fighters Phenomena in Western Balkans.* Sarajevo: School of Political Sciences and Atlantic Initiative, Centre for Security and Justice Research. Available at: http://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2017/05/images_BetweenSalvationAndTerror_BetweenSalvationAndTerror.pdf [pristupljeno 30. januara 2019].
- Azinović, Vlado & Muhamed Jusić** 2016. *The New Lure of Syrian War – the Foreign Fighters Bosnia’s Contingent.* Sarajevo: Atlantic Initiative, Centre for Security and Justice Research.
- Becirevic, Edina** 2016. *Salafism vs Moderate Islam: A Rhetorical Fight for the Hearts and Minds of Bosnian Muslims.* Sarajevo: Atlantic Initiative, Centre for Security and Justice Research.
- Becirevic, Edina** 2018. *Bosnia and Herzegovina Report.* London: Foreign and Commonwealth Office British Council, Extremism Research Forum. Available at: https://www.britishcouncil.ba/sites/default/files/erf_bih_report.pdf [pristupljeno 30. januara 2019].
- Becirevic, Edina, Majda Halilovic & Vlado Azinovic** 2017. *Literature Review. Radicalisation and Violent Extremism in the Western Balkans.* London: Foreign and Commonwealth Office British Council. Available at: https://www.britishcouncil.rs/sites/default/files/erf_literature_review_2017_radicalisation_and_violent_extremism.pdf [pristupljeno 11. februara 2019].
- Becirevic, Edina, Tatjana Sukovic & Aner Zukovic** 2018. *Extremism Research Forum 2018: Montenegro Report.* London: Foreign and Commonwealth Office British Council. Available at: https://www.britishcouncil.me/sites/default/files/erf_montenegro.pdf [pristupljeno 30. januara 2019].
- Benhabib, Seyla** 2015. 'Piety or Rage? On the Charlie Hebdo Massacres' *Reset: Dialogues on Civilizations.*
- Berko, Anat & Edna Erez** 2007. Gender, Palestinian Women and Terrorism: Women’s Liberation or Oppression? In: *Studies in Conflict and Terrorism*, 30(6), 493-519.
- Bibliotheca Alexandrina** 2006. *Report on International Workshop on Global Extremism, Terror and Response Strategies.* Mumbai: Bibliotheca Alexandrina, SMWIM Peace Studies Institute and Strategic Foresight Group. Available at http://www.strategicforesight.com/terrorism_workshop_report.pdf [pristupljeno 31. januara 2019].

- Bosnia and Herzegovina Council of Ministers** 2015. Strategy of Bosnia and Herzegovina for Preventing and Combatting Terrorism (2015-2020). Available at: http://msb.gov.ba/PDF/STRATEGIJA_ZA_BORBU_PROTIV_TERORIZMA_ENG.pdf [pristupljeno 1. februara 2019].
- Boutellis, Arthur & Youssef Mahmoud** 2017. Investing in Peace to Prevent Violent Extremism in Sahel Sahara Region, in: *Journal of Peacebuilding & Development*, 12:2, 80-84.
- Bowen, James** 2017. Why Preventing Violent Extremism Needs Sustaining Peace? New York: International Peace Institute. Available at: https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/2017/10/1707_Preventing-Violent-Extremism.pdf [pristupljeno 31. januara 2019].
- Carpenter, Ami C.** 2006. Resilience to Violent Conflict: Adaptive Strategies in Fragile States. White Paper, Commissioned by University of Maryland and United States Agency for International Development..
- Coutu, Diane** 2002. How Resilience Works, in: *Harvard Business Review*, May 2002, w/o pages.
- Daou, Fadi** 2015 (ed.). Fostering social resilience against extremism: Leaders for Interreligious Understanding & Counter Extremism Toolkit. Danish-Arab Partnership Programme.
- Dandurand, Yvon** 2015. Social Inclusion Programmes for Youth and the Prevention of Violent Extremism, in: Marco Lombardi et al. (eds.). *Countering Radicalisation and Violent Extremism Among Youth to Prevent Terrorism*. Amsterdam: IOS Press, 23-36.
- Desta, Tuemay Aregawi** 2016. Preventing violent extremism: A new paradigm or evolving approach? Bern: Swisspeace. Available at: <http://www.swisspeace.ch/apropos/preventing-violent-extremism-new-paradigm-evolving-approach/> [pristupljeno 31. januara 2019].
- Dudouet, Véronique** 2014. Introduction, in: Dudouet, Véronique (Ed.). *Civil Resistance and Conflict Transformation: Transitions from Armed to Nonviolent Struggle*. London/New York: Routledge.
- Dudouet, Véronique & Sophie Haspeslagh** 2015. Conflict resolution practice in conflicts marked by terrorist violence: A scholar-practitioner perspective, in: Ioannis Tellidis & Harmonie Toros (eds.) *Researching Terrorism, Peace and Conflict Studies: Interaction, Synthesis and Opposition*. Routledge.
- Douglass, Rex W. & Candace Rondeaux** 2017. Mining the Gaps – A Text Mining-Based Meta-Analysis of the Current State of Research on Violent Extremism. Resolve/United States institute of Peace.
- Eggert, Jennifer Philippa** 2018. The Roles of Women in Counter-Radicalisation and Disengagement (CRaD) Processes. Best Practices and Lessons Learned from Europe and the Arab World. Berlin: Berghof Foundation. Available at: https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Other_Resources/Berghof_Input_Paper_Women_Counterradicalisation.pdf [pristupljeno 31. januara 2019].
- Ellis B. Heidi & Abdi Saida** 2017. Building Community Resilience to Violent Extremism Through Genuine Partnerships. *American Psychological Association*. 72/3, 289-300.
- Fischer, Martina & Ljubinka Petrovic-Ziemer** (eds.) 2013. Dealing with the Past in the Western Balkans. Initiatives for Peacebuilding and Transitional Justice in Bosnia-Herzegovina, Serbia and Croatia. Berghof Report No. 18. Berlin: Berghof Foundation. Available at: <https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Papers/Reports/br18e.pdf> [pristupljeno 12. februar 2019].
- Glazzard, Andrew, Sasha Jespersen, Thomas Maguire & Emily Winterbotham** 2018. Conflict, violent extremism and development. *New Challenges, New Responses*. Basingstoke: Palgrave Pivot.
- Göldner, Karin, Mir Musbashir & Véronique Dudouet** 2016. Moving Forward from Countering Violent Extremism. Berlin: Berghof Foundation. Internal background paper.
- Government of the Republic of Macedonia** 2018. National Counterterrorism Strategy of the Republic of Macedonia (2018-2022) Available at: http://vlada.mk/sites/default/files/dokumenti/ct_national_strategy_eng_translation_sbu.pdf [pristupljeno 1. februar 2019].
- Heydemann, Steven** 2014. Countering Violent Extremism as a Field of Practice, in: *Insights 2014/1*. Washington D.C.: United States Institute of Peace. Available at: <https://www.usip.org/sites/default/files/Insights-Spring-2014.pdf> [pristupljeno 31. januara 2019].
- Holdaway, Lucy & Ruth Simpson** 2018. Improving the Impact of Preventing Violent Extremism Programming. A toolkit for design, monitoring and evaluation. London, New York: International Alert and UNDP. http://www.undp.org/content/dam/norway/undp-ogc/documents/PVE_ImprovingImpactProgrammingToolkit_2018.pdf [pristupljeno 8. mart 2019].

- Holmer, Georgia** 2013. Countering Violent Extremism: A Peacebuilding Perspective, Special Report no. 336, Washington, DC: United States Institute of Peace. Available at: <https://www.usip.org/sites/default/files/SR336-Countering%20Violent%20Extremism-A%20Peacebuilding%20Perspective.pdf> [pristupljeno 31. januara 2019].
- Holmer, Georgia & Peter Baumann** 2018a. Taking Stock. Analytic Tools for Understanding and Designing C/PVE Programs. Washington, DC: United States Institute of Peace.
- Holmer, Georgia & Peter Baumann, with Kateira Aryaeinejad** 2018b. Measuring Up. Evaluating the Impact of C/PVE Programs. Washington, DC: United States Institute of Peace.
- Holmes, Melinda** 2017. Preventing Violent Extremism through Peacebuilding: Current Perspectives from the Field, in: *Journal of Peacebuilding and Development* 12/2, 85-89.
- ICAN** 2019. Invisible Women. Gendered Dimensions of Return, Rehabilitation and Reintegration from Violent Extremism. Washington, DC: ICAN & UNDP. Available at: <http://www.icanpeacework.org/wp-content/uploads/2019/01/INVISIBLE-WOMEN-Full-Report.pdf> [pristupljeno 31. januara 2019].
- Interpeace** 2016. Assessing Resilience for Peace. A Guidance Note. Geneva: Interpeace. Available at: <http://www.interpeace.org/wp-content/uploads/2016/06/2016-FAR-Guidance-note-Assesing-Resilience-for-Peace-v11.pdf> [pristupljeno 11. februar 2019].
- Jakupi, Rudine & Garentina Kraja** 2018. Accounting for the Difference: Vulnerability and Resilience to Violent Extremism in Kosovo. Country Case Study 3. Berlin/Pristina: Berghof Foundation and Kosovar Centre for Security Studies (KCSS). Available at: https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Other_Resources/WB_PVE/CTR_CaseStudy3Kosovo_e.pdf [pristupljeno 31. januara 2019].
- Jeans, Helen, Gina E. Castillo & Sebastian Thomas** 2017. The Future is a Choice: Absorb, Adapt, Transform Resilience Capacities. Oxfam International.
- Jones, Clarke & Raymund E. Narag** 2018. Inmate Radicalisation and Recruitment in Prisons. London/New York: Routledge. Available at: <https://www.routledge.com/Inmate-Radicalisation-and-Recruitment-in-Prisons-1st-Edition/Jones-Narag/p/book/9781138858961> [pristupljeno 31. januara 2019].
- Kelmendi, Vesë** 2016. Kosovo Security Barometer - Special Edition, The citizens' views against violent extremism and radicalization in Kosovo. Kosovo Center for Security Studies.
- Kelmendi, Vesë & Shpat Balaj** 2017. New battleground: Extremist groups' activity on social networks in Kosovo, Albania and Fyrom. Pristina: Kosovar Center for Security Studies. Available at: http://www.qkss.org/repository/docs/New_Batelgrounds_Extremist_Groups_in_Social_Media_738865.pdf [pristupljeno 26. februar 2019].
- Köhler, Daniel** 2016. Understanding De-radicalization. Methods, Tools and Programs for Countering Violent Extremism. London/New York: Routledge.
- Krueger, Alan B. & Jitka Malečková** 2003. Education, Poverty and Terrorism: Is There a Causal Connection?, in: *Journal of Economic Perspectives*, 17(4), 119-144.
- Kursani, Shpend** 2015. Report inquiring into the causes and consequences of Kosovo citizens' involvement as foreign fighters in Syria and Iraq. Occasional Paper 04. Pristina: Kosovo Centre on Security Studies. Available at: http://www.qkss.org/repository/docs/Report_inquiring_into_the_causes_and_consequences_of_Kosovo_citizens%27_involvement_as_foreign_fighters_in_Syria_and_Iraq_307708.pdf [pristupljeno 31. januara 2019].
- Kursani, Shpend** 2018. Extremism Research Forum 2018: Kosovo Report. London: Foreign and Commonwealth Office British Council. Available at: https://kosovo.britishcouncil.org/sites/default/files/erf_report_kosovo_2018.pdf [pristupljeno 31. januara 2019].
- Mandaville, Peter & Melissa Nozell** 2017. Engaging Religion and Religious Actors in Countering Violent Extremism, Special Report no. 417. Washington, DC.: United States Institute of Peace. Available at: <https://www.usip.org/sites/default/files/SR413-Engaging-Religion-and-Religious-Actors-in-Countering-Violent-Extremism.pdf> [pristupljeno 31. januara 2019].
- Maurot, Elodie & Olivier Roy** 2008. : « Nous sommes dans le temps de la religion sans culture », in : *La Croix*. Available at: www.la-croix.com/Religion/Actualite/Olivier-Roy-Nous-sommes-dans-le-temps-de-la-religion-sans-culture-_NG_-2008-12-25-681846 [pristupljeno 11. februar 2019].

- Mazrreku, Avni, Gjion Culaj & Elvin Blakaj** 2018. Kosovo, in: Hans J. Giessmann & Roger Mac Ginty with Beatrix Austin & Christine Seifert (eds.). *The Elgar Companion to Post-Conflict Transition*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 163-182.
- Mcloughlin, Claire** 2012. Topic Guide on Fragile States. Birmingham: GSDRC. Available at: https://slidelegend.com/fragile-states-semantic-scholar_59e49ad21723dd01ccc1e2d8.html [pristupljeno 12. februara 2019].
- Menkhaus, Ken** 2013. *Making Sense of Resilience in Peacebuilding Contexts: Approaches, Application, Implications*. Paper No. 6. Geneva Peacebuilding Platform.
- Naraghi-Anderlini, Sanam** 2018. Challenging Conventional Wisdom, Transforming Current Practices. A Gendered Lens on PVE in: Beatrix Austin & Hans J. Giessmann (eds.). *Transformative Approaches to Violent Extremism*. Berghof Handbook Dialogue NO. 13. Berlin: Berghof Foundation, 21-35.
- Nasser-Eddine, Minerva, Bridget Garnham, Katerina Agostino & Gilbert Caluya** 2011. *Countering Violent Extremism (CVE) Literature Review*. Canberra: Australian Government Department of Defense, Counter Terrorism and Security Technology Centre, Defence Science and Technology Organisation.
- Neumann, Peter R.** 2010. *Prisons and Terrorism Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries. A policy report published by the International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence (ICSR)*. London.
- Odendaal, Andries** 2010. *An Architecture for Building Peace at the Local Level*. UNDP. Available at: www.un.org/en/land-natural-resources-conflict/pdfs/UNDP_Local%20Peace%20Committees_2011.pdf [pristupljeno 31. januara 2019].
- Olsson, Lennart, Anne Jerneck, Henrik Thoren, Johannes Persoon & David O'Byrne** 2015. Why Resilience Is Unappealing to Social Science : Theoretical and Empirical Investigations into the Scientific Use of Resilience, in : *Science Advances*, 1, 1-11. <http://advances.sciencemag.org/content/1/4/e1400217>
- OSCE** 2018. *The role of civil society in preventing and countering violent extremism and radicalization that lead to terrorism. A focus on south-eastern Europe*. Available at: www.osce.org/secretariat/400241?download=true [pristupljeno 31. januara 2019].
- OSCE**, *Violent extremism and radicalisation that lead to terrorism*. Available at <http://www.osce.org/secretariat/107807> [pristupljeno 31. januara 2019].
- OSCE Ministerial Council** 2015. *Ministerial Declaration on Preventing and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism*. Available at <http://www.osce.org/cio/208216?download=true> [pristupljeno 31. januara 2019].
- OSCE/ODHIR** 2014. *Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Community-Policing Approach*. Vienna: Organization for Security and Co-operation.
- Petrovic, Pedrag & Isidora Stakic** 2018. *Extremism Research Forum 2018: Serbia Report*. London: Foreign and Commonwealth Office British Council. Available at: https://www.britishcouncil.rs/sites/default/files/erf_report_serbia_2018.pdf [pristupljeno 31. januara 2019].
- Qehaja, Florian & Skender Perteshi** 2018. *The Unexplored Nexus: Issues of Radicalisation and Violent Extremism in Macedonia*. Pristina: Kosovar Centre for Security Studies. http://www.qkss.org/repository/docs/Extremism_in_macedonia_402663.pdf [pristupljeno 31. januara 2019].
- Qehaja, Florian, Skender Perteshi & Mentor Vrajolli** 2017. *Mapping the State of Play of Institutional and Community Involvement in Countering Violent Extremism in Kosovo*. Pristina: KCSS & Network for Religious and Traditional Peacemakers. www.qkss.org/en/Reports/Mapping-the-state-of-play-of-institutional-and-community-involvement-in-countering-violent-extremism-in-Kosovo-864 [pristupljeno 11. februara 2019].
- Qirjazi, Redion & Romario Shehu** 2018. *Community Perspectives on Preventing Violent Extremism in Albania. Country Case Study 4*. Berlin/Tirana: Berghof Foundation and Institute for Democracy and Mediation (IDM). Available at: www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Other_Resources/WB_PVE/CTR_CaseStudy4_Albania_e.pdf [pristupljeno 31. januara 2019].

- Reka, Blerim (ed.)** 2011. Ten years from the Ohrid Framework Agreement. Is Macedonia Functioning as a multi-ethnic state?. Tetovo: South East European University. Available at: www.seeu.edu.mk/files/research/projects/OFA_EN_Final.pdf [pristupljeno 11. februarua 2019].
- Republic of Albania Council of Ministers** 2015. Albanian National Strategy Countering Violent Extremism, Available at: www.rcc.int/p-cve/download/docs/Albanian%20National%20Strategy%20on%20Countering%20Violent%20Extremism.pdf/eca873boe6bd733938a73f957471a75c.pdf [pristupljeno 1. februarua 2019].
- Republic of Kosovo – Office of the Prime Minister** 2015. Kosovo National Strategy on Prevention of Violent Extremism and Radicalisation Leading to Terrorism (2015-2010). Available at: www.kryeministri-ks.net/repository/docs/STRATEGY_parandalim_-_ENG.pdf [accessed 1 January 2019].
- Ris, Lillie & Anita Ernstorfer** 2017. Borrowing a Wheel: Applying Existing Design, Monitoring and Evaluation Strategies to Emerging Programing Approaches to Prevent and Counter Violent Extremism. Briefing Paper. New York: Peacebuilding Evaluation Consortium. Available at: www.dmeformpeace.org/peaceexchange/wp-content/uploads/2018/11/Borrowing-a-Wheel-Applying-Existing-Design-Monitoring-and-Evaluation-Strategies-to-Emerging-Programming-.pdf [pristupljeno 31. januara 2019].
- Rosenblatt, Nate** 2016. All Jihad is Local. What ISIS' Files Tell Us About Its Fighters. New America. Available at: <https://na-production.s3.amazonaws.com/documents/ISIS-Files.pdf> [pristupljeno 1. februarua 2019].
- Roy, Olivier** 2002. *L'Islam Mondialisé*. Paris: Seuil.
- Roy, Olivier** 2007. Islamic Terrorist Radicalisation in Europe, in: Amghhar, Samir, Amel Boubekeur & Michael Emerson (eds.). *European Islam – Challenges for Society and Public Policy*. Brussels: Center for European Policy Studies, 52-60. Available at: <https://www.ceps.eu/system/files/book/1556.pdf> [pristupljeno 1. februarua 2019].
- Roy, Olivier** 2008. *La Sainte Ignorance, le temps de la religion sans culture*. Paris: Seuil.
- Roy, Olivier** 2017. Who are the new jihadis?, in: *The Guardian*. Available at: <https://www.theguardian.com/news/2017/apr/13/who-are-the-new-jihadis> [pristupljeno 1. februarua 2019].
- Sandbrook, Richard & David Romano** 2004. Globalisation, Extremism and Violence in Poor Countries, in: *Third World Quarterly*, 25(6), 1007-1030.
- Schirch, Lisa (ed.)**. 2018. *The Ecology of Violent Extremism. Perspectives on Peacebuilding and Human Security*. London/New York: Rowman & Littlefield.
- Schmitt, Steph** 2017. Lessons Learned from Countering Violent Extremism Development Interventions, in: *Small Wars Journal*. Available at <http://smallwarsjournal.com/jrnl/art/lessons-learned-from-counter-ing-violent-extremism-development-interventions> [pristupljeno 1. februarua 2019].
- Search for Common Ground** 2017. *Transforming Violent Extremism – A Peacebuilder's Guide*. Available at <https://www.sfcg.org/wp-content/uploads/2017/04/Transforming-Violent-Conflict-1.pdf> [pristupljeno 1. februarua 2019].
- Selimi, Kaltrina & Filip Stojkovski** 2016. *Assessment of Macedonia's Efforts in Countering Violent Extremism, View from Civil Society*. Skopje: Analytica. Available at: http://www.analyticamk.org/images/Files/extremism-en-updated-FINAL-web_ceb98.pdf [pristupljeno 1. februarua 2019].
- Sheriff, Andrew, Pauline Veron, Matthias Deneckere & Volker Hauck** 2018. *Supporting peacebuilding in times of change – A synthesis of 4 case studies*. Available at: <https://ecdpm.org/wp-content/uploads/ECDPM-2018-Supporting-Peacebuilding-Times-Change-Synthesis-Report.pdf> [pristupljeno 1. februarua 2019].
- Shtuni, Adrian** 2016. *Dynamics of Radicalization and Violent Extremism in Kosovo*. Special Report 397. Washington, DC: United States Institute of Peace. Available at: www.usip.org/sites/default/files/SR397-Dynamics-of-Radicalization-and-Violent-Extremism-in-Kosovo.pdf [pristupljeno 1. februarua 2019].
- Simpson, Graeme et al.** 2018. *The Missing Peace*. Independent Progress Study on Youth, Peace, Security 2018. Available at: www.youth4peace.info/system/files/2018-10/youth-web-english.pdf [pristupljeno 1. februarua 2019].

- Stojkovski, Filip & Natasia Kalajdziovski** 2018. Community Perspectives on Preventing Violent Extremism in Macedonia. Country Case Study 1. Berlin/Skopje: Berghof Foundation and Democracy Lab. Available at: www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Other_Resources/WB_PVE/CTR_CaseStudy1_Macedonia_e.pdf [pristupljeno 1. februara 2019].
- Stojkovski, Filip & Natasia Kalajdziovski.** 2018. Extremism Research Forum 2018: Albania Report. London: Foreign and Commonwealth Office British Council. Available at: www.britishcouncil.mk/sites/default/files/erf_macedonia_report_2018.pdf [pristupljeno 1. februara 2019].
- The Soufan Group** 2015. Foreign Fighters. An Updated Assessment of the Flow of Foreign Fighters into Syria and Iraq. New York: The Soufan Group. Available at: http://soufangroup.com/wp-content/uploads/2015/12/TSG_ForeignFightersUpdate_FINAL3 [pristupljeno 26. februara 2019].
- Turcalo, Sead & Nejra Veljan** 2018. Community Perspectives on Preventing Violent Extremism in Bosnia-Herzegovina. Country Case Study 2. Berlin/Sarajevo: Berghof Foundation and Atlantic Initiative. Available at: https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Other_Resources/WB_PVE/CTR_CaseStudy2BiH_e.pdf [pristupljeno 1. februara 2019].
- UN General Assembly** 2015. Plan of Action to Prevent Violent Extremism. A/70/674. New York: United Nations. Available at: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/70/674 [pristupljeno 1. februara 2019].
- UN Security Council** 2014. Security Council Resolution 2178 [on threats to international peace and security caused by foreign terrorist fighters]. S/RES/2178 (2014). Available at [https://undocs.org/S/RES/2178%20\(2014\)](https://undocs.org/S/RES/2178%20(2014)) [accessed 1 February 2019].
- UN Security Council** 2015. The Challenge of Sustaining Peace. Report of the Advisory Group of Experts for the 2015 Review of the United Nations Peacebuilding Architecture. Available at: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/150630%20Report%20of%20the%20AGE%20on%20the%202015%20Peacebuilding%20Review%20FINAL.pdf> [pristupljeno 1. februara 2019].
- UN Security Council Counter-Terrorism Committee.** Countering violent extremism. Available at: <https://www.un.org/sc/ctc/focus-areas/countering-violent-extremism/> [pristupljeno 1. februara 2019].
- UNDP** 2014. Understanding Community Resilience: Findings from Community-Based Resilience Analysis (CoBRA) Assessments.
- UNDP** 2016. Preventing violent extremism through promoting inclusive development, tolerance and respect for diversity, a development response to addressing radicalization and violent extremism. Available at: <http://www.undp.org/content/dam/norway/undp-ogc/documents/Discussion%20Paper%20-%20Preventing%20Violent%20Extremism%20by%20Promoting%20Inclusive%20%20Development.pdf> [pristupljeno 1. februara 2019].
- UNDP** 2017. Journey to Extremism in Africa. Available at: <http://journey-to-extremism.undp.org/content/downloads/UNDP-JourneyToExtremism-report-2017-english.pdf> [pristupljeno 1. februara 2019].
- UNDP Kosovo** 2018. Public Pulse XIV Brief. Available at: <http://www.ks.undp.org/content/dam/kosovo/docs/PublicPulse/PP14/Final%20Public%20Pulse%20XIV.pdf> [pristupljeno 31. januara 2019].
- UNESCO** 2017. Preventing Violent Extremism through Education: A Guide for Policy-Makers. Available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247764> [pristupljeno 1. februara 2019].
- USAID** 2013. The Resilience Agenda: Measuring Resilience in USAID. Available at: www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1866/Technical%20Note_Measuring%20Resilience%20in%20USAID_June%202013.pdf [pristupljeno 11. februara 2019].
- Van Metre, Lauren** 2016, Community resilience to VE in Kenya, USIP, Peaceworks No. 122.
- Visoka, Gezim** 2017: Shaping Peace in Kosovo. The Politics of Peacebuilding and Statebuilding. Basingstoke: Palgrave.
- Vurmo, Gjergj** 2018. Extremism Research Forum 2018: Albania Report. London: Foreign and Commonwealth Office British Council. Available at: <https://www.britishcouncil.al/sites/default/files/erf20albania20report202018.pdf> [pristupljeno 1. februara 2019].
- Vurmo, Gjergj et al.** 2018. Religious Tolerance in Albania. Tirana: Institute for Democracy and Mediation and UNDP. Available at: <http://idmalbania.org/religious-tolerance-albania/> [pristupljeno 1. februara 2019].

- Vurmo, Gjergj & Besfort Lamallari** 2015. Religious Radicalism in Albania. Tirana: Institute for Democracy and Mediation. Available at: <http://idmalbania.org/wp-content/uploads/2015/07/Religious-Radicalism-Albania-web-final.pdf> [pristupljeno 1. februara 2019].
- World Bank** 2013. Building Resilience: Integrating Climate and Disaster Risk into Development. Washington, DC.
- World Bank Group, United Nations** 2018. Pathways for peace, Inclusive approaches to preventing violent conflict. Available at: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/28337/211162mm.pdf> [pristupljeno 1. februara 2019].